

દેશી સંગીતની પદ્ધતિ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૫૨૫ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ દેશ સંગીતની પદ્ધતિ

વિષય ધૃ૮૨

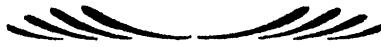
દેશી સંગીતની પદ્ધતિ.

ઉંચા સંગીતનો પદ્ધતસર અભ્યાસ કરનારાંને

માટે

શરૂઆતથી છેવટ સુધીની શાસ્ત્ર પ્રમાણે સર્વે માહિતી.

લખનાર,

મીસીસ. ખોરશેઠ તી. મુલ્લાં.

૧૦ સં ૧૯૩૦.

પહેલી આવૃત્તિ.

આ પુસ્તકનો સર્વ હક કર્તાએ પોતાને સ્વાધીન રાખ્યો છે.

કીંમત રૂપો એક.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૫૨૫

શ્રીયુત પંડીત વીજ્ઞાન નારાયણ ભાટજી,
 બી. એ., એલ એલ. બી.,

અર્પણ પત્રીકા.

હિંદુસ્તાની સંગીતને ફરી સજીવન કરીને તેને આજની ઉંચ
સ્થીતિએ પહોંચાડનાર, સંગીતની દુન્યામાં સુવિખ્યાતિ પામીને

એકે અવાજે વખાણાયલા હુમારા માનવંત ગુરુજી,

પંડીત વી. એન. ભાતખડે, B. A., LL. B.

ને,

અતિ માન અને આભારની લાગણી સહિત આ પુસ્તક

અર્પણ કરવાની રજા લઉં છું.

જાણુ:—

ધી ઝેનીથ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ.

૭૮, મેડોક્સ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

દીબાચો.

“ Music is God's best gift to man; the only art of heaven given to earth, and the only art of earth we take to heaven.”

હાલમાં આપણામાં દેશી સંગીત શીખવાનો શોખ ઘણો વધ્યો છે, તેવે સમયે સંગીતની થીયરીની આ ચોપડી સર્વેને બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે.

આપણા પારસીઓમાં સાધારણ ગાવા વગાડવાનો શોખ તો ઘણો હોય છે, પણ ખરું ઉંચું, શાસ્ત્રીય સંગીત શીખવાનો, ને તેની થીયરીનો અભ્યાસ કરવાનો શોખ ઝાઝા જનો ધરાવતા નથી, પણ અહીંજ તેઓની ભુલ છે. સંગીત જેવો એક નામીયો હુન્નર કે જેને એકલાનેજ ખુદાઈ હુન્નરની ઉપમા મળી છે, તેવો એક મહાન હુન્નર જે શીખવોજ હોય તો તે માત્ર ઉપર ટપકેથી નહિ, પણ બરાબર પદ્ધતસર, ને ઉંડાણથી અભ્યાસ કરીનેજ શીખવો જોઈએ. જેમ આપણે કાંઈપણ એક ભાષા શીખ્યે છીએ, તો તેના વ્યાકરણનો અભ્યાસ કીધા વગર તેભાષા ઉત્તમ આવડતી નથી, તેજ પ્રમાણે સંગીત પણ એક સૌથી ઉત્તમ ભાષાજ છે, ને તેની થીયરી તે તેનું વ્યાકરણ જાણવું. માટે થીયરીનો પકકે પાયે અભ્યાસ કીધા વગર ખાલી ગાનુ શીખવાથી કાંઈ સંગીતમાં પ્રવીણ થવાનું નથી.

આ ચોપડીમાં સંગીતની સંપૂર્ણ થીયરી ઘણી સરળ અને સાદી ભાષામાં સમજાવવામાં આવી છે. એમાં ગીતો આપવાની જરૂર ધારી નથી કારણ કે લગભગ સઘળા પ્રતીષ્ઠિત ઉસ્તાદી ગાયનો, પંડીત ભાતખડેની કીમતી ચોપડી, નામે ક્રમીક પુસ્તક માલીકા, જે ચાર ભાગમાં પ્રગટ થઈ છે, તેમાં આવી ગયાં છે.

પૂરાણી “ ગાયન ઉત્તેજક મંડળી ” જેને વરસો અગાઉ સારા હીંદુસ્થાની સંગીતનો ફેલાવો કરવામાં આગેવાન ભાગ લીધો હતો, અને જે મંડળી હસ્તક બાનુઓ માટે એક કલાસ, પંડીત વી. એન ભાતખડે B. A. L. L. B. ની જાતી દેખરેખને શીક્ષણ હેથળ આજ ૧૮ વરસ થયાં ચાલુ રાખવામાં આવ્યો છે, તેજ કલાસમાં આ પુસ્તકના કર્તા બહેન ખોરશીદ તેહમુરુપ મુઘાં વરસો થયાં જુદા જુદા ઉસ્તાદોના હાથ હેથળ તાલીમ લેતાં આવ્યાં છે, અને તે કલાસના સારાં શીક્ષણના પરીણામે આજે એવાજ આ પુસ્તક લખવાને સ્માર્થવાન થયાં છે, તે જોઈ મને ઘણી ખુશાલી લાગે છે.

આ બહેને આ પુસ્તક લખવામાં પોતાની પુરસદના વખતનો ઉપયોગ બહુ સારી રીતે કર્યો છે, તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમની આ પહેલી કોશિશમાં પુરતું ઉત્તેજન અને ફતેહ મળે એવી આશા રાખું છું.

જરબાઈ દારાખાન અચાર્યા.

ઓનરરી સેક્રેટરી,

“ ગાયન ઉત્તેજક મંડળી. ”

સાંકળીઉં.

પ્રકરણ.	બાબત.	પાનું.
૧ છું.	સંગીત શબ્દનો અર્થ.	૧
”	દક્ષીણ ને ઉત્તર પદ્ધતિ.	૧
”	નાદ અને સ્વર.	૧
”	શુદ્ધ ને વિકૃત સ્વરો.	૨
”	સપ્તક.	૨
”	આરોહી—અવરોહી.	૨
”	મીંડ, ગમક, વગેરે.	૨
”	વાદી, સંવાદી. વગેરે.	૨
”	શ્રુતિ.	૪
”	સ્વર અલંકાર.	૫, ૬
૨ જી.	માર્ગ ને દેશી સંગીત.	૭
”	થાટ.	૭
”	રાગ.	૧૦
”	રાગની જ્ઞાતિ.	૧૦
”	રાગ સંખ્યા.	૧૧
”	પુર્વાંગવાદી વગેરે.	૧૨
”	આશ્રય રાગ.	૧૩
”	સંધી પ્રકાશ.	૧૩
”	રાગ—સમય—વ્યવસ્થા.	૧૩
”	આલાપ—તાન.	૧૪, ૧૫
૩ જી.	તાલ, માત્રા, લય, વગેરે.	૧૫
”	સમ, ટેકા, ખાલી.	૧૬
”	દુગન, યોગન, વગેરે.	૧૭
”	ત્રેતાલ.	૧૮
”	તીલવાડા.	૧૮
”	પંજળી ટેકા.	૧૮
”	ટપ્પાની તાલ.	૧૮

પ્રકરણ.	આપ્ત.	પાનું.
૩ જી.	આડા-ચૌતાલા.	૧૯
„	ધમાર.	૧૯
„	ઝુમરા.	૧૯
„	દીપચંદી.	૧૯
„	એકતાલ.	૨૦
„	ચૌતાલ.	૨૦
„	સુલકાંક.	૨૦
„	ઝપ્પતાલ.	૨૦
„	ધુમાલી અથવા કવાલી.	૨૦
„	રૂપક.	૨૧
„	દાદરા.	૨૧
૪ થી.	ગીત.	૨૧
„	ઉત્તર હીંદુસ્થાનના ગીતો.	૨૨
„	દુપદ, ખ્યાલ	૨૨
„	ટપ્પા હુમરી, ગઝલ.	૨૨, ૨૩
„	તીક્કાના, ચતુરંગ, વગેરે.	૨૩
૫ થી.	વાજાંત્રો વિષે.	૨૪
„	વાજાંત્રોના વર્ગ.	૨૪
„	હાલમાં વપરાતાં વાજાંત્રો.	૨૫
૬ થી.	રાગ યમન.	૨૭
„	„ ભોગાલી.	૨૮
„	„ હમીર,	૨૮
„	„ કેદાર.	૨૯
„	„ કામોદ.	૩૦
„	„ હાયાનટ.	૩૦
„	„ ગૌડ-સારંગ.	૩૧
„	„ શામ.	૩૧
„	„ શુદ્ધ કલ્યાણ.	૩૨
„	„ ચંદ્રકાંત.	૩૨

પ્રકરણ.	બાબત.	પાનું.
૬ થું	રાગ હીદિલ.	૩૨
”	” માલશ્રી.	૩૩
૭ મું.	” ખીલાવલ.	૩૩
”	” ચમની ને દેવગીરી.	૩૪
”	” દેશકાર.	૩૪
”	” ખીલાગ.	૩૫
”	” શંકરા.	૩૬
”	” કુકુલ.	૩૬
”	” સરપરદા.	૩૬, ૩૭
”	” શુદ્ધ નાટ.	૩૭
”	” નટ ખીલાવલ.	૩૭
”	” શુકલ ખીલાવલ.	૩૭
”	” લચ્છસાખ	૩૭
”	” મલુલા	૩૮
”	” હેમકલ્યાણ.	૩૮
”	” દુર્ગા.	૩૮
”	” ગુણકલી.	૩૯
”	” હંસધ્વની.	૩૯
”	” પહાડી.	૩૯
”	” માંડ.	૪૦
”	” જંનેટી.	૪૦
૮ મું.	” ખમાજ.	૪૧
”	” તીલંગ.	૪૧
”	” ખંબાવતિ.	૪૧
”	” દુર્ગતિ રાગેશ્રી.	૪૨
”	” સોરટ ને દેશ.	૪૨
”	” તીલકકામેદ.	૪૩
”	” જયજયવંતી.	૪૩
”	” ગૌડ મહત્તાર.	૪૪

પ્રકરણ.	આખત.	પાનું.
૮ મું.	રાગ ગારા.	૪૪
૯ મું.	,, ભૈરવ.	૪૫
,,	,, રામકલી ને ગુણકી.	૪૬
,,	,, જોગ્યા ને સાવેરી.	૪૭
,,	,, ખીલાસ.	૪૭
,,	,, પ્રભાત.	૪૮
,,	,, કાલીગડા.	૪૮
,,	,, દેશગૌડ.	૪૮
,,	,, સૌરાષ્ટ્ર ટંક.	૪૯
,,	,, મેઘરંજની.	૪૯
૧૦ મું.	,, પુર્વા.	૪૯
,,	,, શ્રી રાગ.	૫૦
,,	,, ગૌરી.	૫૦
,,	,, રેવા.	૫૦
,,	,, માલવી.	૫૧
,,	,, ત્રીવેણી ને ટંકા.	૫૧
,,	,, પુર્યા ધનાશ્રી.	૫૧
,,	,, જેતશ્રી.	૫૧
,,	,, દીપક.	૫૨
,,	,, પરજ.	૫૨
,,	,, બસંત.	૫૨
૧૧ મું.	,, મારવા.	૫૩
,,	,, પુર્યા.	૫૩
,,	,, જેતને માલીગૌરા.	૫૪
,,	,, વરાટી.	૫૪
,,	,, સોહની, લલત, ને પંચમ.	૫૪, ૫૫
૧૨ મું.	,, કાફી.	૫૬
,,	,, સીંધવી ને સીંદુરા.	૫૬
,,	,, ધનાશ્રી ને ભીમપલાસી.	૫૬, ૫૭

પ્રકરણ.	આખત.	પાનું.
૧૨ મું.	રાગ બાગેશ્રી.	૫૭
„	„ અહીરી.	૫૭
„	„ માલગુંજ.	૫૭
„	„ બહાર.	૫૮
„	„ સારંગ ને લંકાદહન.	૫૮
„	„ મીયાં મલ્હાર.	૫૯
„	„ પીલુ.	૫૯
„	„ જંગલા.	૫૯
„	„ બરવા.	૫૯
„	„ પટમંજરી વગેરે અપ્રસીધ્ધ રાગો.	૬૦
૧૩ મું.	„ અશાવરી ને જૈનપુરી.	૬૦
„	„ દરબારી કાનડા.	૬૧
„	„ અડાણા કાનડા.	૬૧
„	„ કૌશીક કાનડા.	૬૧
„	„ દેવગંધાર ને દેશી.	૬૧, ૬૨
„	„ સીંધ ભૈરવી.	૬૨
„	„ ખટ.	૬૨
૧૪ મું.	„ ભૈરવી.	૬૨
„	„ માલકોશ.	૬૩
„	„ શુધ્ધ અશાવરી.	૬૩
„	„ ભૂપાલ.	૬૩
૧૫ મું.	„ તોડી.	૬૪
„	„ મુલતાની.	૬૪
	મારી તરફના છેવટના બે બોલ.	૬૫

દેશી સંગીત.

પ્રકરણ ૧ હું.

સ્વર-જ્ઞાન.

“ સંગીત ” શબ્દનો અર્થ.

ગાવું, વગાડવું અને નાચવું એ ત્રણ કળાઓનું એકત્ર નામ સંગીત છે, અર્થાત “ સંગીત ” શબ્દમાં એ ત્રણે કળાઓનો સમાવેશ થાય છે. એ ત્રણે કળાઓમાં ગાયનકળાનેજ વધારે મહત્વ આપેલું હોવાથી સાધારણ રીતે લોકો તેનેજ સંગીત કહે છે.

દક્ષિણ અને ઉત્તર પદ્ધતિ.

આપણી સંગીતની પદ્ધતિને હીંદુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિ કહે છે, તેથી તેજ પદ્ધતિ આખા દેશમાં ચાલે છે, એવું સમજશો નહિ. સંગીત દ્રષ્ટીએ આપણા દેશના સગવડ લયો બે ભાગ કરી શકાય છે. એક ઉત્તર ને બીજો દક્ષિણ. દક્ષિણ ભાગ તે મદ્રાસ ઇલાકા જાણવો, ને બાકીનો બધો દેશ તે ઉત્તર ભાગ સમજવો. દક્ષિણ તરફ કર્ણાટકી પદ્ધતિ ચાલે છે, જે આપણી પદ્ધતિથી જૂદી છે; જ્યારે તે સિવાયના સર્વે ઠેકાણે આપણી પદ્ધતિ ચાલે છે, ને તેથી તેને હીંદુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિ કહે છે.

નાદ.

સંગીતને અવાજ સાથે સંબંધ હોય છે. અવાજ બે પ્રકારના છે. જે અવાજ સંગીતમાં ઉપયોગી હોય તેને નાદ કહે છે, ને જે અવાજ સંગીતમાં નહિ ખપ આવે તેને ધોંધાટ કહે છે, જેમકે એક લાકડાંના ટુકડાને બીજાં લાકડાં સાથે અફાલવાથી જે અવાજ થાય તે વગેરે. અત્રે આપણે પહેલા પ્રકારના અવાજ-યાને નાદનોજ વિચાર કરનાર છીએ.

સ્વર.

સંગીતોપયોગી નાદને સ્વર કહેવામાં આવે છે. સંગીતમાં ૭ સ્વરો હોય છે, તેઓના નામો નીચે મુજબ છે. સ્, ર, ગ, ધ, નિ, પ, ધૈવત ને નિષાદ. આ નામો બહુ લાંબા હોવાથી તેઓને ટુંકમાં સારંગમપદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે.

શુદ્ધ અને વિકૃત સ્વરો.

સારંગમપદ્ધતી એ સાત શુદ્ધ સ્વરો કહેવાય છે. એમાંથી રંગમધની એ પાંચ સ્વરો વિકૃત થઈ શકે છે, યાને એન્ગ થઈ શકે છે. વિકૃત એટલે પોતાની જગાપરથી ખસેલા. રંગધની એ ચાર સ્વરો કોમળ થાય છે, યાને શુદ્ધ રંગધનીથી નીચા થાય છે, જ્યારે મં તીવ્ર થાય છે, યાને શુદ્ધ મ થી ઉંચા થાય છે. સા અને પ એ એ સ્વરો કદીપણ વિકૃત થતા નથી, તેથી તેઓને અચળ યાને કાયમ સ્વરો કહે છે. શુદ્ધ અને વિકૃત સ્વરો દીક્ષણના પડદા જેવાથી બરાબર ધ્યાનમાં આવશે. વળી એટલું યાદ રાખવું કે આપણા લોકો શુદ્ધ સ્વરોનેજ તીવ્ર સ્વરો કહે છે, ને શુદ્ધ મ ને કોઈ કોમળ મ પણ કહે છે. એવી રીતે સાત શુદ્ધ ને પાંચ વિકૃત મળીને ૧૨ સ્વરો થયા.

સપ્તક.

સાત સ્વરોના સમુદાયને સપ્તક કહે છે. સપ્તક ત્રણ છે,—મંદ્ર, મધ્ય ને તાર. જે સપ્તકમાં ઘણા નીચા સુરો હોય તે મંદ્ર યાને ખરજનો સપ્તક, જેમાં મધ્યમ સરના વચલા સુર હોય તે મધ્ય સપ્તક, ને જેમાં મધ્ય કરતાં ઉંચા સ્વરો હોય તે તાર અથવા ટીપનો સપ્તક કહેવાય છે.

આરોહી અવરોહી.

નીચેથી ગાતાં ગાતાં ઉપર જવું તેને આરોહી કહે છે—જેમ કે સારંગમપદ્ધતીમાં ને ઉપરથી ગાતાં ગાતાં નીચે જવું તેને અવરોહી કહે છે—જેમકે સાંતીધપમગરેસા.

મીડ.

એક સ્વરપરથી બીજા સ્વરપર અવાજ તોડ્યા વગર ખેંચવું, તેને મીડ કહે છે, જેમકે પ રે એમાં પ થી રે સુધી અવાજ તોડ્યા વગર ખેંચવું, જેમ કરતાં વચમાં મગ પણ ગુપ્ત રીતે લાગી જશે. મીડની બધી ખુબી વચમાં અવાજ નહિ તોડવામાં છે.

વાદી સંવાદી, વગેરે.

જે રાગમાં જે એક સ્વર ઘણો મુખ્ય યાને અગત્યનો હોય, તે, તે રાગનો વાદી કહેવાય છે. આ વાદીપર દરેક રાગનો બધો આધાર રહે છે, માટે દરેક રાગ શીખતી વખતે તેનો વાદી જાણવો અવશ્યનો છે. એને કોઈ પ્રધાન સ્વર પણ કહે છે.

વાદીથી ઓછી મહત્વનો પણ ખીજ સ્વરોથી વધારે મહત્વતા ધરાવતો સ્વર, તે સંવાદી કહેવાય છે. એને વાદીનો મદદગાર કહેવા છે. વાદીથી સંવાદી ઘણું કરીને પાંચમો સ્વર હોય છે, જેમકે ગ વાદી તો ની સંવાદી. પણ જો ની તે રાગમાં વજ્ર હોય, તો પછી એથી સ્વર ધૈવત વાદી થઈ શકે છે.

વાદી અને સંવાદી સીવાયના રાગમાં આવતા બાકીના ખીજ બધા સ્વરો અનુવાદી કહેવાય છે.

જો રાગમાં જ સ્વર નહિ લેવાનો હોય, તે, તે રાગનો વિવાદી કહેવાય છે. વિવાદી સ્વર, રાગનો દુશ્મન કહેવાય છે, કેમકે જો ભૂલથી રાગમાં વિવાદી સ્વર લાગી જાય, તો રાગ બગડી જાય છે, તે ગાનાર મૂર્ખ દરે છે. પણ વળી કેટલાક કુશળ ગવૈયાઓ જાણી જોઈને મોટી ખુબીથી વિવાદી સ્વર રાગમાં આણે છે, ત્યારે તે ઘણું શોભે છે. પણ તેમ કરવા માટે લાંબા વખતની પ્રેક્ટીસ તથા સારું જ્ઞાન જોઈએ.

વક્ર, વજ્ર, વગેરે.

કોઈ સ્વર વક્ર કરવો એટલે સીધો આરોહ ત્યાં અવરોહ ન કરતાં તેની આગળનો સ્વર ને પાછળનો સ્વર લઈને ગાવું—જેમકે અવરોહમાં જો ગ વક્ર હોય તો ગરેસા એમ ન કરતાં ગમરેસા કરવું, તેમજ આરોહમાં જો ની વક્ર હોય, તો ધનીસાં ન કરતાં નીધસાં કરવું.

સ્વર વજ્ર કરવો એટલે કાદી નાખવો. જેમકે સોહનીમાં પ વજ્ર કરવો, એટલે તે રાગમાં પ નહિ લેવો.

અમુક રાગમાં અમુક સ્વર દુર્જલ હોય, એટલે તે ઘણાજ થોડો—નહિ જવો લેવો.

ગમક.

સુર કમ્પનનું નામ ગમક છે. અમુક સ્વરને કમ્પન આપવું યાને ધ્રુજવવું તેનેજ ગમક કહે છે. ઓક્કસ રાગોમાં યોગ્ય કેકાણે ગમકથી રાગની શોભા વધે છે.

ગ્રહ, ન્યાસ ને અંશ.

અસલના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં એવો નિયમ છે કે દરેક રાગ એક ઓક્કસ સ્વર પરથીજ શરૂ થાય, ને તે અમુક સ્વર પરજ પુરો થવો જોઈએ. જે સ્વરથી રાગ શરૂ થાય તે ગ્રહ, ને જે સ્વરપર રાગ પુરો થાય તેને ન્યાસ સ્વર કહે છે. પણ આ નિયમ પ્રમાણે હવે કોઈ ગાતું નથી. એ નિયમ અસલ પળાતો

હશે, પણ હાલમાં પ્રચારમાં તો આપણે જોઈએ છીએ કે ગમે તે સ્વરથી રાગ શરૂ કરીને ગમે તે સ્વર પર પુરો કરે છે.

અંશ એટલે વાદી સ્વર જાણવો. વાદીનું મહત્વ અસલના જેવું જ હાલમાં પણ છે, કેમકે તેની પર તો રાગનો બધો આધાર રહે છે.

શ્રુતિ.

સ્વરોની વચમાં જે અતિ સૂક્ષ્મ ભાગ હોય છે, તેને શ્રુતિ કહે છે. જે સંગીતોપ્યોગી નાદ, કાનથી સ્પષ્ટ ઝાળખી શકાય, તે શ્રુતિ જાણવી. એક સપ્તકમાં શ્રુતિઓ બાવીસ છે. આ બાવીસ શ્રુતિમાં આપણા બાર સ્વર પણ સમાઈ જાય છે, તે જૂદું કહેવાની જરૂર નથી. બાવીસ શ્રુતિના નામો આ પ્રમાણે છે. તીવ્રા, કુમુદ્રતી, મંદા, હ્રોવતી, દયાવંતી, રંજની, રક્તિકા, રૈદ્રી, ક્રોધી, વજ્રકા, પ્રસારીણી, પ્રીતી, માર્જની, ક્ષીતી, રકતા, સંદીપીની, આલાપીની, મંદતી, રોહિની, રમ્યા, ઉગ્રા, ક્ષોભીણી.

સાત સ્વરોમાં બાવીસ શ્રુતિઓ એકસરખી રીતે વહેંચાયેલી નથી, પણ વધતી ઓછી આવે છે. તમે દીલરૂઆ યા સીતારના પડદા તરફ જોશો તો જાણાશે કે સા અને રે વચ્ચે જેટલો તફાવત છે, તેટલો ગ અને મ વચ્ચે નથી. તેથીજ, સ્વરો વચ્ચેના વધતા ઓછા તફાવતને લીધેજ શ્રુતિઓ પણ ઓછી વધતી રીતે સ્વરોમાં વહેંચાયેલી છે, ને તે આ પ્રમાણે છે “સા મપ”ની ચાર ચાર, “રેધ”ની ત્રણ ત્રણ, ને “ગની”ની બે બે શ્રુતિઓ છે.

પ્રાચીન સંગીત શાસ્ત્રોમાં જે રીતે શ્રુતિઓ લખેલી છે, તે રીતે હાલમાં વપરાતી નથી. કારણ કે આપણા શુદ્ધ અને વિકૃત સ્વરો પ્રાચીન ગ્રંથોના શુદ્ધ ને વિકૃત સ્વરોથી જૂદા પડી ગયા છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં સેવટની શ્રુતિ પર સ્વરો માંડેલા છે, યાને ૪, ૭, ૯, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૨, ૩૧ શ્રુતિ પર સારંગમપદની માંડેલા હોય છે, જ્યારે હાલ પ્રચારમાં એથી ઉલટી રીતે યાને પહેલી શ્રુતિઓ પર સ્વર માંડવામાં આવે છે, જેમ કે—૧, ૫, ૮, ૧૦, ૧૪, ૧૮, ને ૨૧ ૩૧ શ્રુતિઓ પર સારંગમપદની આવે છે, જે દીલરૂઆ યા સીતારના પડદા પર ખુલ્લું દીસે છે. એ બાબત વધારે ખોલાસાથી સમજણ પડે એટલા માટે પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રમાણેની શ્રુતિઓ ને હાલની શ્રુતિઓનું કોષ્ટક નીચે લખ્યું છે, જે ધ્યાનથી જોવાથી તુરત સમજ પડી જશે.

પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રમાણે.

- ૧—તીવ્રા
 ૨—કુમુદ્રતી
 ૩—મુંદા
 ૪—છંદોવતી=સા
 ૫—દયાવંતી
 ૬—રંજની
 ૭ રક્તિકા=રે
 ૮—રૈદ્રી
 ૯—કોધી=ગ
 ૧૦—વજ્રીકા
 ૧૧—પ્રસારીણી
 ૧૨—પ્રીતી
 ૧૩—માર્જની=મ
 ૧૪—ક્ષીતી
 ૧૫—રક્તા
 ૧૬—સંદીપીની
 ૧૭—આળાપીની=પ
 ૧૮—મંદતી
 ૧૯—રૈહીણી
 ૨૦—રમ્યા=ધ્ર
 ૨૧—ઉગ્રા
 ૨૨—ક્ષોભીણી=ની

હાલની રીત પ્રમાણે.

- ૧—તીવ્રા=સા
 ૨—કુમુદ્રતી
 ૨—મંદા
 ૪—છંદોવતી
 ૫—દયાવંતી=રે
 ૬—રંજની
 ૭—રક્તિકા
 ૮—રૈદ્રી=ગ
 ૯—કોધી
 ૧૦—વજ્રીકા=મ
 ૧૧—પ્રસારીણી
 ૧૨—પ્રીતી
 ૧૩—માર્જની
 ૧૪—ક્ષીતી=પ
 ૧૫—રક્તા
 ૧૬—સંદીપીની
 ૧૭—આળાપીની
 ૧૮—મંદતી=ધ્ર
 ૧૯—રૈહીણી
 ૨૦—રમ્યા
 ૨૧—ઉગ્રા=ની
 ૨૨—ક્ષોભીણી

શરૂઆતના શીખનારે લાંબો અભ્યાસ કર્યા આગમજ—ને સ્વર-જ્ઞાન તદ્દન પકકું કરવા આગમજ શ્રુતિ વિષેની ભાંજગડમાં પડવું નહિ પણ આર સ્વરોનુંજ પકકું જ્ઞાન ને માહીતી મેળવવી, ને પછીજ શ્રુતિ જેવી બાબદોનો અભ્યાસ કરવો.

સ્વર અલંકાર.

ચોક્કસ ઓરડરમાં ગોઠવેલા સ્વરોને અલંકાર કહે છે. કોઈ એને પલટા પણ કહે છે. નવા શીખનારે શરૂઆતમાં પહેલ્લાં નીચે આપેલા થોડાક શુદ્ધ

સ્વરોના પલટા મોઢે કરીને તે પર ખુબ મેકટીસ કરવી, કે જોથી ગળું પણ સુધરશે, ને સ્વરોની બરાબર ઝોળખ પણ થશે. એ પલટા પહેલાં સ્વરોના નામ જોલીને ગાવા, ને તે મોઢે થવા પછી આકારથી યાને આઘ્યાઘ્યા કરીને ગાવું.

૧ સારેગમપધનીસાં—સાંનીધપમગરેસા.

૨ સાગ, રેમ, ગપ, મધ, પની, ધસાં—સાંધ, નીપ, ધમ, પગ, મરે, ગસા.

૩ સારેગ, રેગમ, ગમપ, મપધ, પધની, ધનીસાં,
સાંનીધ, નીધપ, ધપમ, પમગ, મગરે. ગરેસા.

૪ સારેગમ, રેગમપ, ગમપધ, મપધની, પધનીસાં—
સાંનીધપ, નીધપમ, ધપમગ, પમગરે, મગરેસા.

૫ સારેગમપ, રેગમપધ, ગમપધની, મપધનીસાં—
સાંનીધપમ, નીધપમગ, ધપમગરે, પમગરેસા.

૬ રેસા, ગરે, મગ, પમ, ધપ, નીધ, સાંની, રેંસાં—
સાંરેં, નીસાં, ધની, પધ, મપ, ગમ, રેગ, સારે, નીસા.

૭ સારેગરેસારેગ, રેગમગરેગમ, ગમપમગમપ, મપધપમપધ, પધનીધપધની,
ધનીસાનીધનીસાં—સાંનીધનીસાંનીધ, નીધપધનીધપ, ધપમપધપમ,
પમગમપમગ, મગરેગમગરે, ગરેસારેગરેસા.

૮ સારેસારેગ, રેગરેગમ, ગમગમપ, મપમપધ, પધપધની, ધનીધનીસાં—
સાંનીસાંનીધ, નીધનીધપ, ધપધપમ, પમપમગ, મગમગરે, ગરેગરેસા.

૯

સા

સા રે સા

સા રે મ રે સા

સા રે ગ મ ગ રે સા

સા રે ગ મ પ મ ગ રે સા

સા રે ગ મ પ ધ પ મ ગ રે સા

સા રે ગ મ પ ધ ની ધ પ મ ગ રે સા

સા રે ગ મ પ ધ ની સા ની ધ પ મ ગ રે સા

સા રે ગ મ પ ધ ની સાં રેં સાં ની ધ પ મ ગ રે સા

સા રે ગ મ પ ધ ની સાં રેં ગં રેં સાં ની ધ પ મ ગ રે સા

સા રે ગ મ પ ધ ની સાં રેં ગં મં ગં રેં સાં ની ધ પ મ ગ રે સા

આ છેલ્લો પલટો સ્વરથી અને આકારથી ઉલટો અને સુલટો ખુબ ગાવો, કે જેથી અવાજ સુધરશે. આ સર્વે પલટા શરૂઆતના શીખનારને પ્રેક્ટીસ કરવા માટેજ છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

રાગ-જ્ઞાન.

માર્ગ અને દેશી સંગીત.

માર્ગ અને દેશી, એવા સંગીતના બે ભેદ છે. માર્ગ સંગીત બહુ બહુ પ્રાચીન કાળમાં હસ્તીમાં હતું, ને તે અતિ કડક સંસ્કૃત નિયમોથી બાંધેલું હતું. હાલમાં માર્ગ સંગીત કેડે પણ હસ્તીમાં છેજ નહિ, ને હાલમાં જે આખા દેશમાં ગવાય છે, તે બધું દેશી સંગીતજ છે. ઘણા કડક નિયમોથી ન બાંધતાં જનરૂચીને અનુસરતું ને સર્વેના મન રંજન કરે તેવું જે સંગીત પાછળથી હસ્તીમાં આવ્યું, તે દેશી સંગીત કહેવાય છે. આપણું સંગીત પણ દેશીજ છે, તે જૂદું કહેવાની જરૂર નથી.

થાટ.

થાટ, એ રાગોનું ઉત્પત્તી સ્થાન કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે મેલ અથવા થાટ એટલે સ્વરોની એક એવી રચના કે જેમાંથી રાગો ઉત્પન્ન થઈ શકે. શુદ્ધ યા વિકૃત કે. ધિપણ ૭ સ્વરો ક્રમેથી ઉચ્ચારશો કે એક થાટ થશે. જેમકે સારંગમપદની આ સાત શુદ્ધ સ્વરો ક્રમેથી ઉચ્ચાર્યા કે બીલાવલ નામનો એક થાટ થયો. એમાં એકાદ સ્વર વિકૃત કર્યો કે બીજો થાટ થયો. એ પ્રમાણે ૧૨ સ્વરોમાંથી ૭૨ થાટ થઈ શકે છે.

હવે એ ૧૨ સ્વરોમાંથી ૭૨ થાટ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે, તે આપણે જોઈએ. આપણા ૧૨ સ્વરો નીચે પ્રમાણે આરંભમાં આવે છે.

સા રે રે ગ ગ મ મં પ ધ ધ ની ની

એ ૧૨૭ સ્વરોમાંથી દરેક વખતે જુદા જુદા ૭ સ્વરો ક્રમેથી લઈને થાટ રચવા છે. હવે સગવડને ખાતર ઉપલા ૧૨ સ્વરોમાંથી ત્રીજા મધ્યમને કહાડી નાખીને આપણે થોડોવાર બાજુ મુકીશું, ને તેને બદલે તાર માં જોડીને ૧૨ સ્વરો પુરા કરીશું. તે આ પ્રમાણે થશે.

સા રે રે ગ ગ મ પ ધ ધ ની ની સાં

ઉપર મુજબ ૧૨૭ સ્વરો ગોઠવીને આપણે તેના એ સરખા ભાગ કરીશું, તે તેમાંનો પહેલો અરધો ભાગ એટલે સા રે રે ગ ગ મ એ ૭ સ્વરોમાંથી ૬ મેલાધર્ (આધાર મેલ) નીચે મૂજબ થશે.

સા રે રે મ

સા રે ગ મ

સા રે ગ મ

સા રે ગ મ

સા રે ગ મ

સા ગ ગ મ

ઉપર પ્રમાણે ૭ પુર્વ મેલાધર્ (મેલનો પહેલો અરધો ભાગ) થયા. તેજ મુજબ બીજા અર્ધા ભાગ પધધનીનીસાં માંથી પણ ૬ મેલાધર્ નીચે મુજબ નીકળશે, જેને આપણે ઉત્તર મેલાધર્ કહીશું.

પ ધ ધ સાં

પ ધ ની સાં

પ ધ ની સાં

પ ધ ની સાં

પ ધ ની સાં

પ ની ની સાં

હવે સંપૂર્ણ મેલ ઉત્પન્ન કરવા માટે ૬ પુર્વ મેલાધર્ને ૬ ઉત્તર મેલાધર્ સાથે જોડી દેવા; તે એવી રીતે કે એકક પુર્વ મેલાધર્ સાથે ૬, ઉત્તર મેલાધર્ નીચલી રીત પ્રમાણે જોડવા.

૧

૨

સા રે રે મ પ ધ ધ સાં

સા રે રે મ પ ધ ની સાં

સા રે રે મ પ ધ ની સાં

સા રે રે મ પ ધ ની સાં

સા રે રે મ પ ધ ની સાં

સા રે રે મ પ ની ની સાં

પુર્વ મેલાધર્ પણ ૬ હોવાથી તે દરેકને એવી રીતે ૬ વખત ૬ ઉત્તર મેલાધર્ સાથે જોડવાથી $6 \times 6 = 36$ સંપૂર્ણ થાટ થશે. હવે એ સર્વે થાટમાં

મ તો શુદ્ધજ આવે છે, ત્યારે હવે એ શુદ્ધ મ કહાડી નાખીને તેને જગે તીવ્ર મધ્યમ—જે આપણે પહેલાં કાઢી લઇને બાબુ રહેવા દીધો હતો, તે મુકો, એટલે ખીજા ૩૬ થાટ ઉત્પન્ન થયા. એવી રીતે બધા મળીને ૩૬+૩૬=૭૨ થાટ થયા. ગરૂત દ્રષ્ટીએ જોતાં ૧૨ સ્વરમાંથી જો કે ઉપર મુજબ ૭૨ થાટ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પણ તે બધા થાટ કાંઈ હાલમાં ઉપયોગમાં આવતા નથી. આપણી પદ્ધતિમાંતો માત્ર ૧૦ થાટજ માન્યા છે, કેમકે તેમાંથી હાલમાં ગવાતા બધા રાગો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. માટે આપણને તો એ ૧૦ થાટજ શીખવા છે, તેઓના નામો અસલના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં જૂદાં છે, ને હાલ પ્રચારમાં જૂદાં છે જે બંને નીચે મુજબ છે.

પ્રચારના નામો					શાસ્ત્રમાંના નામો
૧	થાટ=કલ્યાણ	...	...	...	કલ્યાણ
૨	થાટ=ખીલાવલ	....	...	...	શંકરાભરણુ
૩	થાટ=ખમાજ	...	...	...	કાંભોજ
૪	થાટ=ભૈરવ	...	...	...	માલવ ગૌડ
૫	થાટ=પુર્વી	...	...	...	કામવર્ધની
૬	થાટ=મારવા	...	...	...	ગમનશ્રમ
૭	થાટ=કાફી	...	...	....	હરપ્રીય
૮	થાટ=અશાવરી	...	...	...	નટ ભૈરવી
૯	થાટ=ભૈરવી	...	...	...	તોડી
૧૦	થાટ=તોડી	...	...	...	વરાળી

ઉપલા ૧૦ થાટના સ્વરો નીચે મુજબ છે.

૧	થાટ કલ્યાણ	=	સારેગમપધની
૨	થાટ ખીલાવલ	=	સારેગમપધની
૩	થાટ ખમાજ	=	સારેગમપધની
૪	થાટ ભૈરવ	=	સારેગમપધની
૫	થાટ પુર્વી	=	સારેગમપધની
૬	થાટ મારવા	=	સારેગમપધની
૭	થાટ કાફી	=	સારેગમપધની
૮	થાટ અશાવરી	=	સારેગમપધની
૯	થાટ ભૈરવી	=	સારેગમપધની
૧૦	થાટ તોડી	=	સારેગમપધની

ઘાટ રચના સંબંધી નીચલી બે બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી.

- (૧) ઘાટ સંપુર્ણ હોવો જોઈએ, યાને તેમાં ૭ સ્વરો આવવાજ જોઈએ.
- (૨) તેના સ્વરો ક્રમેથી આવવા જોઈએ, એટલે સારંગમંપધની એ માફક ઝોડરમાંજ આવવા જોઈએ.

રાગ.

સ્વરોની એક એવી મધુર રચના કે જેનાથી સાંભળનારના મન રંજન થાય, તેને રાગ કહે છે. રાગ વિષે નીચલી ૬ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, જે ખાસ જરૂરની છે.

- ૧ રાગ કોઈપણ ઘાટમાંથી ઉત્પન્ન થવો જોઈએ.
- ૨ તેમાં આરોહી ને અવરોહી હોવા જોઈએ.
- ૩ તે હ્રમેશાં રંજક યાને મધુર હોવો જોઈએ.
- ૪ તેમાં ઝોછામાં ઝોછા પાંચ સ્વરો આવવાજ જોઈએ.
- ૫ કોઈપણ રાગમાં મ અને પ બંન્ને સ્વરો સામટા વર્ગ થઈ શકે નહિ.
- ૬ એકજ સ્વરના બે સ્વરૂપ (શુદ્ધ અને વિકૃત) એકેક પછી સાથે ગવાય નહિ એવો એક નિયમ છે, તો પણ એમાં અપવાદ તરીકે લલત વગેરે ચોક્કસ રાગોમાં બે મધ્યમ એક પછી એક સાથે ગવાય છે, ને તે ઘણા શોભે છે.

રાગની જાતિ.

રાગની મુખ્ય જાતિ ત્રણ છે—ઝોડવ, પાડવ, ને સંપુર્ણ.

જે રાગમાં પાંચ સ્વરો આવે તે ઝોડવ કહેવાય છે.

જે રાગમાં ૬ સ્વરો આવે તે પાડવ કહેવાય છે.

ને જે રાગમાં ૭ સ્વરો આવે તે સંપુર્ણ કહેવાય છે.

ઉપલા ત્રણે પ્રકાર—ઝોડવ, પાડવ, ને સંપુર્ણ, રાગનાં આરોહ તથા અવરોહને સ્વતંત્રપણે લાગી શકે છે, એટલે કોઈ રાગનો આરોહી ઝોડવ હોય ને અવરોહી સંપુર્ણ હોય, તો તે ઝોડવ-સંપુર્ણ રાગ કહેવાય છે. (જેમકે અશાવરી). એવી રીતે જેતાં બીજા ૯ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે થઈ શકે છે.

- ૧ સંપુર્ણ-સંપુર્ણ, જેમાં આરોહમાં ૭ સ્વર ને અવરોહમાં ૭ સ્વર આવે છે.
- ૨ સંપુર્ણ-પાડવ, જેમાં આરોહમાં ૭ સ્વર ને અવરોહમાં ૬ સ્વર આવે છે.
- ૩ સંપુર્ણ-ઝોડવ, જેમાં આરોહમાં ૭ સ્વર ને અવરોહમાં ૫ સ્વર આવે છે.

- ૪ પાડવ -સંપુર્ણ, જેમાં આરોહમાં ૬ સ્વર ને અવરોહમાં ૭ સ્વર આવે છે.
 ૫ પાડવ -પાડવ, જેમાં આરોહમાં ૬ સ્વર ને અવરોહમાં ૬ સ્વર આવે છે.
 ૬ પાડવ -ઝોડવ, જેમાં આરોહમાં ૬ સ્વર ને અવરોહમાં ૫ સ્વર આવે છે.
 ૭ ઝોડવ -સંપુર્ણ, જેમાં આરોહમાં ૫ સ્વર ને અવરોહમાં ૭ સ્વર આવે છે.
 ૮ ઝોડવ -પાડવ, જેમાં આરોહમાં ૫ સ્વર ને અવરોહમાં ૬ સ્વર આવે છે.
 ૯ ઝોડવ -ઝોડવ, જેમાં આરોહમાં ૫ સ્વર ને અવરોહમાં ૫ સ્વર આવે છે.

રાગ સંખ્યા.

હવે અકેક થાટમાંથી કેટલા રાગો નીકળી શકે છે, તે જોવા માટે આપણે ઉદાહરણાર્થે બીલાવલ થાટ લઈશું. તેને ઉપર વર્ણવેલા ૯ પ્રકાર લગાડવાંથી નીચે મુજબના રાગો નીકળશે.

- ૧ સંપુર્ણ-સંપુર્ણ; એ જાતિનો રાગ એકજ નીકળી શકશે, કારણ આરોહી અવરોહીમાં ૭ સ્વરોજ આવશે.
- ૨ સંપુર્ણ-પાડવ; એ જાતિના રાગ બીલાવલ થાટમાંથી ૬ નીકળશે કારણ અવરોહમાં સા સિવાય દર વખતે એક સ્વર કમી થશે.
- ૩ સંપુર્ણ-ઝોડવ જાતિના રાગ ૧૫ નીકળશે, કારણ અવરોહમાં દર વખતે એક, એવી ૧૫ જોડી સ્વરો કમી થશે; તે જોડી આ પ્રમાણે આવશે—નીધ, નીપ, નીમ, નીગ, નીરે, ધપ, ધમ, ધગ, ધરે, પમ, પગ, પરે, મગ, મરે, ગરે.
- ૪ પાડવ-સંપુર્ણ જાતિના રાગ ૬ નીકળશે, કારણ આરોહમાં દર વખતે એક સ્વર કમી થશે.
- ૫ પાડવ-પાડવ જાતિના રાગો ૩૬ નીકળશે, કારણ દરેક પાડવ આરોહ સાથે ૬, ૬, પાડવ અવરોહ જોડાશે.
- ૬ પાડવ-ઝોડવ જાતિના રાગ ૯૦ નીકળશે, કારણ દરેક પાડવ આરોહ સાથે ૧૫, પંદર ઝોડવ અવરોહ જોડાશે.
- ૭ ઝોડવ-સંપુર્ણ જાતિના રાગો ૧૫ નીકળશે.
- ૮ ઝોડવ-પાડવ જાતિના રાગો ૯૦ નીકળશે.
- ૯ ઝોડવ-ઝોડવ જાતિના ૨૨૫ રાગ નીકળશે, કારણ પંદર ઝોડવ આરોહ સાથે દર વખતે ૧૫, પંદર ઝોડવ અવરોહ જોડાશે. એવી રીતે

એક બીલાવલ થાટમાંથી બધા મળીને નીચે મુખ્ય ૪૮૪ રાગો નીકલી શકશે.

૧	સંપુર્ણ-સંપુર્ણ	...	...	...	૧
૨	સંપુર્ણ-પાડવ	...	...	...	૬
૩	સંપુર્ણ-ઓડવ	...	...	...	૧૫
૪	પાડવ-સંપુર્ણ	...	...	...	૬
૫	પાડવ પાડવ	...	...	...	૩૬
૬	પાડવ-ઓડવ	...	...	...	૯૦
૭	ઓડવ-સંપુર્ણ	...	...	...	૧૫
૮	ઓડવ-પાડવ	...	...	...	૯૦
૯	ઓડવ-ઓડવ	...	...	...	૨૨૫

૪૮૪

હવે એક થાટમાંથી ઉપર મૂળ્ય ૪૮૪ રાગો નીકળ્યા. તો ૭૨ થાટમાંથી ૪૮૪x૭૨=૩૪૮૪૮ રાગો નીકલી શકે, એમ ગણીત સીદ્ધ થયું. એટલા રાગો તો ફક્ત આરોહ અવરોહથીજ ઉત્પન્ન થયા, પણ માત્ર વાદી સ્વર બદલવાથી પણ બીજા પુરુષના નીરનીરાગા રાગો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. પણ હાલમાં તો માત્ર ૨૦૦ રાગથી વધારે ગવાતાજ નથી. આતો માત્ર ૧૨૭ સ્વરમાંથી ૭૨ થાટ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે, ને ૭૨ થાટમાંથી ૩૪૮૪૮ રાગો કેમ નીકળી શકે છે, તે શાસ્ત્રપ્રમાણે—ગર્ભીત દષ્ટીએ કરી બતાવ્યું છે. પણ આપણને તો માત્ર ૧૦૭ થાટનાજ હાલ પ્રચારમાં ગવાતા રાગો શીખવા છે, તે જ્ઞાનમા રાખવું.

પુર્વાંગવાદી, ઉતરાંગવાદી, વગેરે.

રાગના બે વર્ગ માન્યા છે=પુર્વ રાગ ને ઉત્તર રાગ. બપોરે બાર વાગાથી રાતે બાર વાગા સુધીમાં જે રાગો ગવાય, તે પુર્વ રાગ, ને રાતે બાર વાગાથી બપોરે બાર વાગા સુધી ગવાય તે ઉત્તર રાગ. પુર્વ ને ઉત્તર રાગ ને પુર્વાંગવાદી ને ઉતરાંગવાદી પણ કહે છે, તેનું કારણ એ કે સપ્તકનો પહેલો અર્ધભાગ એટલે સારંગમ એમાનો એકાદ સ્વર પુર્વરાગમાં વાદી હોય છે, ને પધનીસાં એમાનો એકાદ સ્વર ઉત્તર રાગમાં વાદી હોય છે. અત્રે એક નિયમ એવો જ્ઞાનમા રાખવો કે સામપ, એમાનો એકાદ સ્વર પુર્વાંગવાદી ને ઉતરાંગવાદી બન્ને થઈ શકે છે; કારણ કે આપણી પદ્ધતિમાં પુર્વાંગનું ક્ષેત્ર સાથી ૫ સુધી, ને ઉતરાંગનું ૫ થી સાં સુધી માનવામાં આવે છે.

આશ્રય રાગ.

જે રાગનું પોતાનું સ્વરૂપ સ્વતંત્ર હોય, પણ તેનો આશ્રા ખીજા રાગો ને મળતો હોય, તે આશ્રય રાગ કહેવાય છે. દરેક થાટનો એક આશ્રય રાગ હોય છે. એને મુખ્ય રાગ કહો તો પણ ચાલે. આશ્રય રાગને તે જે થાટનો હોય, તે થાટનું જ નામ ઘણું કરીને આપવામાં આવે છે—જેમકે ખીલાવણ થાટનો આશ્રય રાગ ખીલાવણ, વગેરે.

સંધીપ્રકાશ.

દીવસનો પ્રકાશ ને રાત્રીનો અંધકાર જ્યારે સાથે મળે છે, તે સમયને સંધીપ્રકાશ કહે છે. એવો સંધીપ્રકાશ એવીસ કલાકમાં બે વાર થાય છે. સહ્યારે સુર્યોદય વખતે તથા સાંજે સુર્યાસ્ત વખતે. એ વખતે દીવસ તથા રાત્રીની ઉત્તમ સંધી થાય છે, તેથીજ તેને સંધીપ્રકાશ કહે છે. સંધીપ્રકાશ રાગ એટલે સંધીપ્રકાશને વખતે ગાવાના રાગો જાણવા. ચાર વાગાથી સાત વાગા સુધીનો વખત સંધીપ્રકાશનો કહેવાય છે.

રાગ સમય વ્યવસ્થા.

દરેક રાગ ગાવા માટે ચોક્કસ વખત મુકકર કરેલો હોય છે, ને તેજ પ્રમાણે વખતસર રાગો ગાવા જોઈએ. દરેક રાગ તેના બર વખતેજ ગાવાથી તેની ખુબી ઔર દીપે છે. હવે રાગો ગાવાના સમયની વ્યવસ્થા શાસ્ત્ર પ્રમાણે કેવી રીતે કરી છે તે આપણે જોઈએ.

આપણી પદ્ધતિમાં રાગોના ત્રણ મુખ્ય વર્ગ કર્યા છે.

- ૧ લો વર્ગ=તીવ્ર રેઘ લેનારા રાગો.
- ૨ જો વર્ગ=કોમલ રેઘ લેનારા રાગો
- ૩ જો વર્ગ=કોમલ ગની લેનારા રાગો.

આ વર્ગ માના ખીજા વર્ગના રાગો યાને કોમળ રેઘ લેનારા રાગો તે સંધીપ્રકાશ રાગ કહેવાય છે. રેખખનુ કોમળત્વ, ને ગંધાર નીખાડનું તીવ્રત્વ, એ સંધીપ્રકાશ વાયક ચીન્હ કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે કોમળ ગ લેનારા રાગો ત્રીજા વર્ગના જાણવા. પહેલા વર્ગમાં રેઘ અને ગ પણ તીવ્ર હોવાજ જોઈએ. નીખાડ કોમળિણ ચાલે. હવે એ ત્રણ વર્ગોનું રહસ્ય શું છે, તે આપણે જોઈએ.

કામળ રેત્ર લેનારા રાગો યાને ખીન્ન વર્ગના રાગો ઉપર કહ્યું તેમ સંધી-પ્રકાશ રાગો છે, એટલે તે ચાર વાગા થી સાત વાગા સુધી ગાવા. ત્યારપછી સંધીપ્રકાશ રાગ ગાઈ રહ્યા પછી જે રાગમાં રે ધ ને ગ તીવ્ર હોય તેવા રાગો યાને પહેલા વર્ગના રાગો ગાવા, ને ત્યાર પછી ત્રીજા વર્ગના યાને કામળ ગન! લેનાર રાગો ગાવા. સંધીપ્રકાશ એવીસ કલાકમાં બે વાર થતો હોવાથી આ ક્રમે બે વાર રાગો ગવાય છે. પ્રત્યેક થાટને પુર્વ ને ઉત્તર એમ બે અંગ હોવાથી, તેમાંથી એવીસ કલાકમાં બે વાર ગાવા માટે પુર્વાંગવાદી અને ઉત્તરાંગવાદી રાગ સહેજે નીકળી શકશે. એ ઉપરથી ટુંકમાં એમ સમજવું કે સાંજે ચાર વાગાથી ૭ વાગા સુધી પુર્વા, મારવા, ને ભૈરવ થાટના સાંજના રાગો ગાવા, ત્યારપછી કલ્યાણ, ખીલાવલ, ને ખમાજ થાટના રાત્રીના રાગો ગાવા, ને ત્યારપછી કાફી અશાવરી, ભૈરવી, ને તોડી થાટના રાગો ગાવા. તેજ પ્રમાણે પાશ્વું પાછલી રાતે ચાર વાગાથી સહવારે સાત વાગા સુધી પ્રાતકાળના સંધીપ્રકાશ રાગો ગાવા, પછી કલ્યાણ ખીલાવલ ને ખમાજ થાટના સહવારના રાગો ગાવા, ને પછી કાફી, અશાવરી, ભૈરવી, ને તોડી થાટના દીવસના રાગો ગાવા.

આલાપ.

ગીત શરૂ કરવા આગમજ તે જે રાગમાં ગાવાનું હોય તે રાગના સ્વરો આકારથી (આ આ આ કરીને) અથવા “તાનન, ઉત્તન”, એવા શબ્દોથી ગાય છે, તેને આલાપ કહે છે. એને રાગનો વિસ્તાર અથવા સ્વરૂપ પણ કહે છે. જેમ એક માણસનો ચહેરો જેતાં આપણે તેને અમુક માણસ તરીકે તુર્ત પીછાણ્યે છીએ, તેમજ રાગનું સ્વરૂપ સાંભળતાંજ તેને અમુક રાગ તરીકે તુર્ત પીછાણવો જોઈએ. રાગ સાંભળતાંને વાર તુર્ત પીછાણવો માટે કાન તીક્ષ્ણ જોઈએ, તથા સ્વરજ્ઞાન ને રાગજ્ઞાન પકડું હોવું જોઈએ. સારી રીતે આલાપ ગાવામાં પણ મોટી કુશળતા જોઈએ, કેમ કે તે એવી રીતે ગાવા કે જ્યાં તે અમુક રાગ તરીકે સાંભળનારને તુર્ત પરખાઈ આવે, તથા તેનો વાદી સંભવાદી પણ સ્પષ્ટ રીતે ઓળખાઈ આવે. આલાપ પહેલાં નીચલા સુરોમાં આસ્તે આસ્તે કરવો, પછી ધીરે ધીરે એકાદ બે સુર ચઢતા ચઢતા લેતાં જઈને પછી છેક ઉપર જવું. પહેલાંથી એકદમ ઉપલા સુરોપર જવું નહિ, સિવાય કે સોહીની જેવા એકકસ રાગોમાં— કે જ્યાં ઉપલા સુરોમાંજ તે રાગ ખીલે છે. આલાપ ગાતી વખતે તાલની જરૂર હોતી નથી. આલાપ ગાવા પછી ગીત શરૂ કરવું.

તાન.

તાન એટલે તાનવું, અથવા ખેંચવું, યાને ખેંચીને લંબાવવું. કોઈપણ રાગના ગીતોમાં તાન લેવાથી તે રાગનો વિસ્તાર વધીને ગીત લંબાય છે. તાન લેવામાં પણ ઘણી કુશળતા જોઈએ, કારણ કે તે જો જરાખી એસુરી અથવા ખેતાલી હોય, તો તે તદ્દન નકામી છે, ને તેવી તાનથી ગીતની શોભા વધવાને બદલે ઊલટું ગીત બગડી જાય છે. શરૂઆતના શીખનારે પહેલાં તાન લેવાની ઉતાવળ કરવી નહિ, પણ રાગજ્ઞાન પકડું કરીને એકેક રાગમાં અનેક ચીજો સાદી રીતે તૈયાર કરીને સારી રીતે આલાપ ગાતાં શીખ્યા પછીજ તાન લેવી. અને અવાજ મધુર ને ગદું બરાબર તૈયારીથી ફરતું હોય તોજ જલ્દતઃ તાન લેવી. પણ માત્ર મોટી મોટી જલ્દતઃ તાનો મારવામાંજ હુશ્યારી છે, એમ સમજવું નહિ. કમનસીબે હાલમાં કેટલાંક જણા એવું સમજવાની ભૂલ કરે છે, ને સ્વરજ્ઞાન તથા રાગજ્ઞાન પકડું કરવા વગર, ગમે તેવી ખરી ખોટી, સુસંગત કે વીસંગત, ને કોઈવાર તો એસુરી ને ખેતાલી પણ મોટી મોટી જલ્દતઃ તાન મારે છે. એવી ભૂલ કદી કરવી નહિ. તાન શરૂઆતમાં નાના નાના ટુકડા, તથા ધીમી લયમાં લેવી, ને પછી ધીરે ધીરે જરા જરા મોટી તાન લેતાં લય વધારતાં જવું. ગવૈયાઓ મોટા ખ્યાલમાં તાન લેવા પહેલાં “બહેલાવા” લે છે, (એટલે આલાપ કરે છે) તે ઘણા મધુર લાગે છે. નાહના ખ્યાલમાં જલ્દતઃ તાન શોભે છે. તાન લેતી વખતે તાલમાં ચુકાય નહિ તેની સંભાળ રાખવી. યોગ્ય રીતે, મધુર આવાજે, ચોક્કસ ગીતોને બરતીજ તાનો લેવાથી ગીતની શોભામાં ઘણોજ વધારો થાય છે.

બોલતાન યા ફીરત. (Variations.)

ગીતના શબ્દોને જુદી જુદી તરાંહમાં ફેરવી ફેરવીને તાલમાં ગોઠવીને ગાય તેને બોલતાન કહે છે. આ બોલતાનથી ગીત ઘણુંજ સુંદર લાગે છે. બોલતાન રચવામાં પણ ઘણી કુશળતા, મધુરતા, ને સારું જ્ઞાન જોઈએ, તોજ તે સારી રીતે થઈ શકે છે.

પ્રકરણ ૩ જું.**તાલ-જ્ઞાન.**

સંગીતમાં તાલ બહુ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. હાલમાં આપણે દલગીરી સાથે જોઈએ છીએ કે કેટલાંક લોકો મોટી મોટી તાનો લઈને બહેર જલસાઓ વગેરેમાં ઉંચું સંગીત રજુ કરવાનું ડોલ ધાલે છે, પણ તદ્દન ખેતાલું ગાય છે,

જે સાંભળતાં સમજી શ્રોતાજનોને ક્યવાત ઉપજે છે. એમ થવું ન જોઈયે. કોઈપણ ગીત હંમેશા તાલમાંજ ગવાવું જોઈયે. જેટલી કાળજીથી સ્વર અને રાગ વિષેનો અભ્યાસ થવો જોઈયે, તેટલીજ કાળજીથી તાલનો પણ અભ્યાસ થવો જોઈએ. કારણ કે તાલ વગરનું ગાનુ તે લગામ વગરના ઘોડા જેવું યા સુકાન વગરના વહાણ જેવું લાગે છે.

તાલ એટલે તાલી મારવી. ચોક્કસ વખતના અંતરે તાલી ઠોકવાથી ગીત તાલમાં રહે છે. તાલ વગાડવા માટે, તખ્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તખ્તા વગાડનાર તખ્તચી કહેવાય છે. ગાનાર ધણી એક આર્ગી પોતે તખ્તા નહિ બી વગાડી જાણુતો હોય તો પણ તેને તખ્તાના ડેકા વગેરે સમજીને તખ્તાની સાથે સાથે તાલમાં ગાવાની પ્રેક્ટીસ તો જરૂર કરવી જોઈયે. શરૂઆતના શીખનારે પહેલાં હાથથી તાલી મારીને જુદી જુદી તાલોપર પ્રેક્ટીસ કરીને તેની લય, માત્રા, ડેકા વગેરેની માહિતી મેળવવી, ને પછી તખ્તા સાથે પ્રેક્ટીસ કરવી.

માત્રા.

તાલનું બંધારણ માત્રાઓથી થયલું છે. એક માત્રા એટલે લગભગ એક સેકન્ડ જેટલો ટાઈમ જાણવો. આપણે એક સરખી ઝડપે “એક, બે, ત્રણ, ચાર” બોલ્યે તે અકેકી માત્રા થઈ એમ જાણવું.

લય.

લય એટલે તાલની ગતિ અથવા Speed. લય ત્રણ જાતની હોય છે.— વીલંબીત, મધ્ય, ને દ્રુત. જે તાલની લય યાને Speed બહુજ ધીમી હોય, તે વીલંબીત લય કહેવાય છે, એને કોઈ બીલંબીત યા થાય પણ કહે છે. મધ્ય એટલે મધ્યમસરની લય, ને દ્રુત. એટલે first યાને ઝડપી લય.

ઠોકા, સમ, ખાલી, વગેરે.

દરેક જુદી જુદી તાલોમાં ચોક્કસ માત્રાના અંતરે તાલી ઠોકવામાં આવે છે. તેને ઠોકા કહે છે. દરેક તાલમાં જુદી જુદી રીતે ઠોકા લેવાય છે. કોઈ તાલમાં ત્રણ તો કોઈમાં ચાર એમ અમુક સંખ્યાના ઠોકા મુકરર કરેલા હોય છે.

દરેક તાલના પહેલા ઠોકાને “સમ” કહે છે. આ સમ, તાલમાં બહુ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. ગાતાં ગાતાં જ્યારે સમ આવે છે, ત્યારે ગાનાર તથા સાંભળનાર ઠોકું નમાવીને “આહ” કરીને બોલે છે. આવું કૃત્ય ખુદરતીજ થાય છે, કેમકે બીજા ઠોકા કરતાં સમના ઠોકાપર વધારે વજન હોય છે. ગાતાં

ગાતાં દર વખતે સમની જગા બરાબર દેખાડતાં જવું. ગમે તેવી મોટી તાન લખને, અથવા ગમે તેવી ક્ષીરત કરીને પણ પાછું સમપર તેની અસલ જગ્યાએ બરાબર મળી જવું જોઈએ.

તાલમાં જેમ ઠોકા આવે છે, તેમ ખાલી તાલ પણ આવે છે. ખાલી એટલે તે જગ્યાએ તાલી ન મારતાં તે વખતે ખાલી હાથ બહાર નાખવો. ખાલી તાલ લખવામાં ૦ આવું ચીન્હ વપરાય છે, જ્યારે સમ લખવામાં X આવું ચીન્હ વપરાય છે.

આવર્તન.

એક સમ થી બીજા સમ સુધી, યા કોઈપણ એક ઠોકારથી ફરી તે ઠોકા આવે ત્યાં સુધીનું એક આવર્તન કહેવાય છે. અમુક તાલમાં જેટલી માત્રા આવતી હોય, તેટલી માત્રાનું એક આવર્તન થાય છે. જેમકે ત્રેતાલમાં ૧૬ માત્રાનું આવર્તન, ચૈતાલમાં ૧૨ માત્રાનું આવર્તન, વગેરે.

દુગન, યોગન, વગેરે.

દુગન એટલે દબલ ગણવું. તે એવી રીતે કે એક આવર્તનના ટાઇમમાં બે આવર્તન ગાઈજવાં, યાને જેટલી સ્પીડે ગાતાં હોઈયે, તેનાથી બરાબર દબલ સ્પીડે ગાઈ જવું, ને સમપર પાછાં અસલ લયમાં મળી જવું.

યોગન એટલે ચાર ગણી ઝડપે ગાવું. જેમ દુગન દબલ સ્પીડથી થાય છે, તેમ યોગન ચાર ગણી સ્પીડથી થાય છે, યાને એક આવર્તનના ટાઇમમાં ચાર આવર્તન ગાઈજઈને પાછું સમપર અસલ લયમાં મળી જવું. એટલું ફાસ્ટ ગાવા માટે ઘણી પ્રેક્ટીસની જરૂર છે.

જેમ ડબલ સ્પીડથી ગાવાથી દુગન, ને ચાર ગણી સ્પીડથી ગાવાથી યોગન થાય છે, તેમજ ત્રણ ગણી સ્પીડથી ગાવાથી ત્રીગણ યા આડ થાય છે. દુગન યોગણ કરતાં એ આડ ગાવી વધારે મુશ્કેલ છે, કેમકે એમાં લયને બહુ સમાલવી પડે છે. દુપદના ગીતોમાં એ દુગન યોગનને આડ બહુ શોભે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ તાલ વગાડવામાં તબલાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તબલામાંથી ધ્રા, ધીન, કીટ, તક, તા, તીન, વગેરે બોલો નીકલે છે. દરેક તાલના જેમ માત્રા અને ઠોકા જુદા જુદા છે, તેમજ તબલાના બોલ પણ જુદા હોય છે. હાલમાં મુખ્ય વપરાસમાં આવતી થોડીક તાલ, તેના માત્રા, ઠોકા, ને તબલાના બોલ સાથે નીચે આપી છે.

તાલ ત્રેતાલ.

ત્રેતાલ ધર્મી સહેલી છે, ને એમાં નાહતા ખ્યાલ તથા સાધારણ ગીતો ધણા ગવાય છે. એની માત્રા ૧૬ છે, ત્રણ થોકા, ને એક ખાલી છે, તે નીચે મુજબ છે.

$\times$ २ ० ३
 ना धीं धीं ना | ना धीन धीन ना | ता तीन तीन ना | ना धीन धीन ना
 १ २ ३ ४ | ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ | १३ १४ १५ १६
 अथवा

ધી ધી ધી ના | ધા ધી ધી ધા | તા તીન તીન તા | તા ધી ધી ધા
જલદ યાને ફાસ્ટ ત્રેતાલ નીચે મુજબ તબલાપર વગાડવામાં આવે છે.

×	२				०				३						
धा	धी	—	धा	धा	धी	—	धा	ता	ती	—	ता	ता	धी	—	धा
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६

तीक्ष्णवाङ्म.

એમાં માત્ર ૧૬ છે, પણ એની લય વીલંબીત છે, તેથી એ બહુજ
ધીરથી લેવાય છે. મોટો ખ્યાલ ગાવામાં આ તાલનો ઉપયોગ થાય છે.
તે નીચે મુજબ છે.

×	२	०	३
धा <u>तीरी</u> कट धी धी	ना ना <u>तीन</u> <u>तीन</u>	ता <u>तीरी</u> कट धी धी	ना ना धी धी
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६

ପଂଜାବୀ ଡିଡ଼ା.

હુમરી ગાવામાં જે તાલ વપરાય છે, તેને પંજળી ડેકા કહે છે. એમાં માત્ર ૧૬ છે, ને બહુજ વીલંબીત લયમાં ગવાય છે. પણ ઉપલી તીલવાડ તાલથી એ તદ્દન જુદીજ પ્રકૃતિની તાલ છે. તે નીચે મુજબ છે.

×   २   ०   ३

धा—तीं—क धा। धा—तीं—क ता। ता—तीं—क धा। धा—तीं—क धा।
१ २ ३ ४ । ५ ६ ७ ८ । ९ १० ११ १२ । १३ १४ १५ १६ ।

રૂપ્યાની તાલ.

એની માત્રા પણ ૧૬ છે, ને લય વીલંબીત છે. ટપ્પા ગાતી વખતે એ તાલ વપરાય છે. તે નીચે મુજબ લેવાય છે.

×	૨	૦	૩
ના — ધી — ક	ધી ના — ધી — ક	ધી ના — તી — ક	તી ના — ધી — ક
૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮	૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨	૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬

આડા ચૈતાલા.

એમાં માત્રા ૧૪ છે. ચાર ભરેલી ને ત્રણ ખાલી છે. મોટા ખ્યાલ ગાવામાં એ વપડાય છે. તે નીચે મુજબ છે.

×	૨	૦	૩	૦	૪	૦
ધીન ધીન	ધાગી ત્રીક	તુ ના	ક તા	ધીન ધીન	ના ધીન	ધીન ના
૧ ૨	૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮	૯ ૧૦	૧૧ ૧૨	૧૩ ૧૪	

ધમાર.

એની માત્રા ૧૪ છે. એ જરા ભારી તાલ છે, પણ પ્રેક્ષકીસ કીધારથી આવડી જાય છે. તે નીચે મુજબ છે.

×	૨	૦
કુત ધી ત ધી ત	ધા — ધા તી ત	તી ત તા —
૧ ૨ ૩ ૪ ૫	૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦	૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪

કુમરા.

એમાં માત્રા ૧૪ છે. મોટા ખ્યાલ એમાં ગવાય છે. એ નીચે મુજબ લેવાય છે.

×	૨	૦	૩
ધી ધા ત્રીક	ધી ધી ધાગી ત્રીક	તી તા ત્રીક	ધી ધી ધાગી ત્રીક
૧ ૨ ૩	૪ ૫ ૬ ૭	૮ ૯ ૧૦	૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪

દીપચંદી.

એની માત્રા ૧૪ છે. એ ગાવામાં ઘણી મહેતી પડે છે. હોરીના ગીતો એમાં ગવાય છે, એ તાલ નીચે મુજબ છે.

×	૨	૦	૪
ધા ધી ન	ધા ગે તી ન	તા તી ન	ધા ગે ધી ન
૧ ૨ ૩	૪ ૫ ૬ ૭	૮ ૯ ૧૦	૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪

એકતાલ.

એકતાલની માત્રા ૧૨ છે, ને લય વીલખીત છે, મોટા ખ્યાલ ગાવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે, તે નીચે મુજબ છે.

×	૦	૨	૦	૩	૪				
ધીં	ધી	ધાગી	ત્રીક	તુ ના	ક -- તા	ધીં	ત્રીક	ધીં ના	
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯ ૧૦	૧૧ ૧૨

ચૌતાલ.

એની માત્રા ૧૨ છે, ને એકતાલની માફકજ ડોકા આંવે છે, પણ દુપદ ગાવામાં એ વપરાય છે, ને એના તબલાના ઓલ નીચે મુજબ છે.

×	૦	૨	૦	૩	૪				
ધા	ધા	દીન તા	કીટ	ધા	દીન તા	કીટ	તક	ગદી	ગન
૧	૨	૩ ૪	૫	૬	૭ ૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨

સુલકાંક અથવા સુલતાલ.

એની માત્રા ૧૦ છે, ને તે નીચે મુજબ લેવાય છે.

×	૦	૨	૩	૦	૩	૦			
ધા	ધા	દીન	તા	કીટ	ધા	કીટ	તક	ગદી	ગન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦

ઝબતાલ.

એમા ૧૦ માત્રા નીચે મુજબ છે.

×		૨			૦		૩		
ધીંન	ના	ધીં	ધીં	ના	ત્રીંન	ના	ધીં	ધીં	ના
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦

ધુમાલી અથવા કવાલી.

એ ૮ માત્રાની તાલ છે, ને ઘણી સહેલી છે. ડોકા નીચે મુજબ.

×		૨		૦		૩	
ધીન	ધીન	ધા	ત્રીન	ત્રીક	ધીન	ધાગી	ત્રીક
<u>૧</u>	૨	૩	<u>૪</u>	<u>૫</u>	<u>૬</u>	<u>૭</u>	<u>૮</u>

તાલ તેવરા.

એમાં ૭ માત્રા નીચે મુજબ છે.

×	૨	૩
ધા દીન તા	કીટ તક	ગદી ગન
૧ ૨ ૩	૪ ૫	૬ ૭

તાલ રૂપક.

આ એક એવી તાલ છે કે જેનો સમ, ખાલીપર પડે છે. એની માત્રા ૭ છે, ને તે નીચે મુજબ લેવાય છે.

૧	૨	૦ સમ
ધીન —	ધાં ધાં	તીં — તક
૧ ૨	૩ ૪	૫ ૬ ૭

તાલ દાદરા.

જેની માત્રા ૬ છે, ને તે નીચે મુજબ બે જુદી જુદી રીતે લેવાય છે.

×	૦	×	૨	૦
ધીં ધીં નાં	ધા તુ ના	અથવા	ધી ધીં	ધા તીં તુ ના
૧ ૨ ૩	૪ ૫ ૬		૧ ૨	૩ ૪ ૫ ૬

પ્રકરણ ૪ થું.

ગીત વિષે.

ગીત.

જે શબ્દોને સારી રીતે ગોઠવીને મન રંજન કરનારા સ્વરોથી તાલમાં બાંધીને ગાય, તેને ગીત કહે છે. ગાંધર્વ ને ગાન, એવા ગીતના બે ભેદ મનાય છે. જે ગીતો પ્રાચીન કાળમાં મહા પુરૂષો ગાતા હતા, ને જેનો હેતુ માત્ર મોક્ષપ્રાપ્તિ હતો તે ગાંધર્વ, ને જે સંગીત વીદવાન લોકોએ પાછળથી પોતાની જુદી પ્રમાણે રચ્યું, ને જેનો હેતુ માત્ર લોકોના મન રંજન કરવાનોજ છે, તે ગાન.

ગાંધર્વ ને ગાન એટલે માર્ગ અને દેશી સંગીત સમજશો તો પણ હરકત નહિ. માર્ગ અને દેશી સંગીત વિષે શરૂઆતમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે, એટલે અત્રે પાછું કહેવાની જરૂર નથી. ગાંધર્વ યાને માર્ગ સંગીત હાલ કેડે પણ હસ્તીમાં નથી, એટલે હાલ હિંદુસ્થાનમાં જે ગવાય છે, તે બધું દેશી સંગીતજ ગણવું.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનના ગીતો.

ગીતો જુદી જુદી અનેક તરાંહનાં હોય છે, જેવાંકે ખ્યાલ, દુપદ, ટપ્પા, હુમરી, ગઝલ, વગેરે. એ જુદી જુદી જાતના ગીતોની ટુંકમાં માહિતી અત્રે નીચે મુજબ આપી છે.

દુપદ અને ખ્યાલ.

દુપદનું ગાનું સૌથી ઉંચું તથા સૌથી જીનું મનાય છે. એમાં અસ્તાઈ, અત્રો, સંચારી, ને આભોગ-એવા ચાર ભાગ હોય છે. ચૈતાલ, સુલકાંક, ઝબ્તાલ, વગેરેમાં દુપદ ગવાય છે. એમાં તાન લેવાતી નથી, પણ દુગન, ત્રીગન, ચોગન થાય છે, દુપદ ગાનારા ગવૈયાને “ કલાવંત ” કહે છે.

દુપદ પછી ખ્યાલનું ગાનુ પ્રચારમાં આવ્યું એમ મનાય છે. દોહસો બસો વરસપર સદારંગ ને આદારંગ નામના બે મોટા ગવૈયા થઈ ગયા, તેમના જોડેલા ખ્યાલ હજી પણ ગવાય છે. ખ્યાલમાં અસ્તાઈ ને અત્રો એમ બેજ ભાગ હોય છે. ખ્યાલ મોટા ને નાહના, એમ બે પ્રકારના હોય છે. મોટા ખ્યાલની પ્રકૃતિ, ગંભીર, ને લય વિલંબીત હોય છે. તે તીલવાડા, એકતાલ, ઝુમરા ને આડા ચૈતાલામાં ગવાય છે. નાહના ખ્યાલની ગતિ ચપલ, ને લય ફાસ્ટ હોય છે, ને તે ગાવામાં સહેલા પડે છે. ગવૈયાએ હમેશાં પહેલાં મોટો ખ્યાલ ગાઈને પછી તુરતજ તેજ રાગનો નાહનો ખ્યાલ ગાય છે. ખ્યાલ અને દુપદ, એ બન્ને ઉંચ પ્રતિના ગીતો કહેવાય છે.

ટપ્પા.

ટપ્પા ગાવાની ઢબ ખ્યાલ દુપદથી જુદીજ હોય છે. તેનાં ગીતના બોલની વચમાં નાહની નાહની તાનોના કટકા આવ્યા કરે છે. અસલ પંજાબમાં ઉંટ ચારનારા લોકો ટપ્પાનું ગાનું ગાતા હતા, તેથી ઉંટની વાંકી ચૂંકી ચાલ પ્રમાણે ટપ્પા રચ્યા છે, એમ પણ કોઈકો કહે છે. શૌરીમીયાં નામના ગવૈયાએ પંજાબી ભાષામાં રચેલા ટપ્પા હજી પણ ગવાય છે. અધા રાગોમા ટપ્પા ગવાતા નથી,

પણ ખમાજ, બૈરવી, કાફી વગેરે સહેલા રાગોમાંજ ગવાય છે, ને જે મોટા રાગોમાં ખ્યાલ દ્રુપદ હોય છે, તેમાં ઘણું કરીને ટપ્પા હોતા નથી.

હુમરી.

હુમરીનું ગાનું ઘણુંજ મધુર છે, પણ તે ખ્યાલ દ્રુપદ જેટલું ઉંચ પ્રતિનું મનાવું નથી, તેથી ખ્યાલ દ્રુપદ ગાનારા ગૈયા ઘણું કરીને હુમરી ગાતા નથી; તેમજ હુમરી ગાનારા ખ્યાલ દ્રુપદ ગાતા નથી. ખ્યાલ ગાનારા, દ્રુપદ ગાનારા, હુમરી ગાનારા, ગઝલ ગાનારા, વગેરે ગૈયાઓના જુદા જુદા વર્ગો છે, ને તેઓ પોતપોતાના વર્ગનુંજ ગાનું ઉત્તમ રીતે ગાઈ શકે છે. હુમરીમાં જે તાલ લેવાય છે, તેને પંજીખી કેકા કહે છે. જે રાગોમાં ટપ્પા ગવાય છે, તેજ રાગોમાં હુમરી પણ ગવાય છે. જે રાગોમાં ખ્યાલ દ્રુપદ હોય છે, તેમાં ઘણું કરીને હુમરી હોતી નથી.

ગઝલ.

ગઝલનું ગાનું ઉરદુ અથવા ફારસી ભાષામાં હોય છે. તેમાં પુષ્કળ અંત્રા આવે છે, ને તે બધા એકસરખી રીતેજ ગવાય છે. ગઝલમાં ભાષા ઘણી ઉત્તમ રીતે રચેલી હોય છે; ને ગઝલની બધી ખુબી તેની શબ્દ રચનામાંજ હોય છે. ખ્યાલ દ્રુપદ ગાનારા ગૈયાઓ ગઝલને ઘણું ઉતરતી પંક્તીનું ગાનુ માને છે, ને તેથી તેઓ પોતે તે ગાતા પણ નથી. સાધારણ રીતે ગઝલ ગાવામાં ઘણી સહેલી હોવાથી લોકોમાં ઘણી જાણીતી ને માનીતી થઈ પડી છે. જે રાગોમાં હુમરી હોય છે, તેમાંજ ગઝલ પણ હોય છે.

તરાના.

તરાનાની અંદર ગીતના શબ્દોને બદલે તનન, તોમ, નાદીર, યક્કુ, વગેરે બોલો હોય છે, કે જેનો કંઈપણ અર્થ થતો નથી, પણ તે બોલવામાં ઘણા મધુર અને ખુબીવંતા લાગે છે. તરાનાને કોઈ તોલાના પણ કહે છે. કોઈકોઈ તરાનામાં ફારસી ભાષાની એકાદ લાઈન, અથવા ધા કીટ, ધુમ કીટ, વગેરે તબલાના બોલ હોય છે. એ ખ્યાલના રાગોમાં ગવાય છે.

ચતરંગ.

ચતરંગમાં ચાર અંગ આવે છે, એટલે ચાર ભાગ હોય છે; જેના પહેલા ભાગમાં ગીતના શબ્દો હોય છે, બીજામાં તરાનાના શબ્દો, ત્રીજામાં તે જે રાગમાં ગવાતું હોય તે રાગની નાહની બાંધેલી સરગમ, ને ચોથામાં તબલાના બોલ હોય છે.

હોરી.

હોરીના ગીતોમાં હોરીનું વર્ણન કરેલું હોય છે, ને તે ફાગન મહીનામાં ગવાય છે. કેટલીક હોરીની શબ્દ રચના ઉંચ પ્રતિની હોતી નથી. દુપદ ગાનારા “ કલાવંત ” લોકો હોરી ગાય છે, તે ધમાર તાલમાં ગાય છે, તેથી તે “ ધમાર ” કરીનેજ ઓળખાય છે. ધમારમાં ખ્યાલની માફક તાન લેવાતી નથી, પણ દુગન યોગન વગેરે થાય છે. ધમાર ગાવું સહેલું નથી. તે ગાવામાં અવાજ ઘણો મધુર, સુરીલો ને મોટો જોઈએ. ખ્યાલ ગાનારાઓ હોરી ગાય છે, તે દીપચંદી તાલમાં ગાય છે. તે ગાવામાં સહેલી પડે છે, ને તેમાં તાનો પણ લઈ શકાય છે, તેથી સાધારણ રીતે લોકો હોરી ઘણું કરીને દીપચંદીમાંજ ગાય છે. ધમારનું ગાન કવચીતજ સાંભળવામાં આવે છે.

લક્ષણ ગીત.

જે ગીત જે રાગમાં ગવાતું હોય, તે રાગનુંજ વર્ણન તેમાં કરેલું હોય તેને લક્ષણ ગીત કહે છે. દરેક રાગનું એકેક લક્ષણગીત મોટે ક્યું હોય, તો તેથી રાગ સારી રીતે ખ્યાનમાં રહે છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

વાજાના વિષે.

ગાયન સાથે વાદન યાને કાંઈપણ વાજાના સાથે તો જોઈએજ. તે ન હોય તો નજ આલે એમ નથી, પણ ગાના સાથે અજનું યાદવાથી તે વધારે શોભે છે.

વાજાના વર્ગ.

શાસ્ત્ર પ્રમાણે વાજાના ચાર વર્ગ માનવામાં આવ્યા છે, તેઓના નામો, તત, વિતત, ધન, ને શુશિર છે. જે વાજા તારથી વાગે તેને “ તત ” કહે છે જેમકે સીતાર, સારંગી, તંબોરો, વગેરે.

જે વાજા ચામડાથી મટેલાં છે, તે “ વિતત ” કહેવાય છે જેમકે ઢોલ, તબલા, ડફ, નગારાં વગેરે.

કાંસુ, લોદુ, ઇત્યાદી ધાતુથી અનેકાં યંત્રને “ ધન ” કહે છે-જેમકે ધંટ, ઝાંઝ મંદીરા વગેરે.

જે યંત્રો કૂક મારવાથી વાગે છે તેને શુશિર કહે છે જેમકે વાંસળી, શંખ, રણુશીંગડું વગેરે.

હાલમાં વપરાતા વાજીત્રો.

હાલમાં દેશી સંગીતમાં વપરાતાં વાજીત્રોમાં નીચલાં મુખ્ય છે. તંબોરો સારંગી, દીલરૂબા, તાલિસ, સીતાર, ખીન, વાયોલીન, હાર્મોન્યમ, આરગન, વગેરે.

આ બધાં વાજીત્રોમાં ગાતી વખતે વાપરવા માટે તંબોરો સૌથી ઉત્તમ છે. એમાં ફક્ત ચારજ તાર હોય છે, ને તેમાંથી સા અને પ નો સુરીયો સ્વર નીકળે છે, જેની સાથે આપણા અવાજ મેળવીને ગાવાથી ધણો ફાયદો થાય છે. પણ તંબોરાના તાર ત્યુન કરતી વખતે કાન ધણાજ તીક્ષણ રાખવા, કેમકે તેમાં જો જરા પણ ફરક હશે તો ગાનું બેસુર થઈ જશે.

સારંગી ધણી મધુર લાગે છે. પણ તે દેખાવમાં શોબીતી ન હોવાથી પારસી બાનુઓ તે વગાડતાં નથી.

દીલરૂબા પણ મધુર ને સહેલું વાજીત્ર છે, ને તે હાલમાં પારસી બાનુઓનું ધણું માનીતું થઈ પડ્યું છે. એની સાથે ગાયન પણ દીક લાગે છે, ને ગાના વગર ખાલી ગત વગાડી હોય તો તે પણ સુંદર લાગે છે.

તાલિસ દીલરૂબાના જેવું જ છે, પણ તેની નીચે મોરનો ઘાટ હોય છે, જેમ દીલરૂબાને હોતો નથી.

સીતાર અતિ મધુર વાજીત્ર છે. દીલરૂબા અને તાલિસપર બો ફેરવીને વગાડવામાં આવે છે, જ્યારે સીતારને જમણા હાથના આંગળાંમાં નખી પહેરીને વગાડવામાં આવે છે. એની સાથે ગીત પણ ગવાય છે, પણ ગીત ગાવા કરતાં અમથી ગત વગાડી હોય તો તે વધુ મોહક લાગે છે.

ખીન સીતારને ધણું ખરું મળતું આવે છે, પણ ખીનને બે તુંબડાં હોય છે, જ્યારે સીતારને એકજ હોય છે. એ વાજીત્ર વગાડવાનું જરા અઘડું છે, પણ તે ધણુંજ મધુર લાગે છે. ખીન વગાડનારને ખીનકાર કહે છે. પારસીઓમાં ખીન જેવું ઉત્તમ વાજીત્ર હજી કોઈ ઝાઝું વગાડતું નથી, એ દક્ષીણીની વાત છે.

વાયોલીન કાંઈ દેશી વાજીત્ર નથી, પણ વિશાયતી છે, તો પણ આપણા

દેશી સંગીતના રાગો તે પર વગાડી શકાય છે, ને તે મધુર લાગે છે. પણ એ વાજીંત્ર પર પુરતો કાશુ હોય, તોજ આપણા રાગો શોભે છે, નહિ તો કઠોર ને બેસુરા લાગે છે.

હાર્મોનિયમ પણ પશ્ચીમ દેશનુંજ વાજીંત્ર છે, પણ હાલમાં દેશી સંગીત વગાડવા માટે તે આપણામાં ઘણું જાણીતું ને માનીતું થઈ પડ્યું છે. સાધારણ સહેલા રાગો વગાડવા માટે તે ઠીક છે, પણ કેટલાક ભારી ને મોટા રાગોના સ્વરો હાર્મોનિયમના સ્વરોથી બરાબર મળતા નથી, માટે તેવા રાગો સાથે હાર્મોનિયમ વગાડવા કરતાં એકજ સ્વર પકડીને તે સુરપરજ ગાવું વધારે સારું છે.

ઔરગન હાર્મોનિયમ કરતાં ઘણું મોટું હોય છે, પણ તે હાર્મોનિયમ કરતાં ઘણુંજ વધારે મધુર છે. આપણા સ્વરો હાર્મોનિયમ કરતાં ઔરગનપર વધારે સારા લાગે છે.

એ ઉપરાંત જલતરંગ, તબલાતરંગ વગેરે વગાડવામાં આવે છે, જે ઘણાજ મોહક લાગે છે. કાચની નાહની નાહની ચઢ ઉતર સાર્ધઝની પ્યાલીઓમાં પણી વધતું ઓછું નાખીને તેને સ્વરોમાં મેળવીને લાકડીથી વગાડે છે, તેને જલતરંગ કહે છે, હાલમાં પારસી બાનુઓ, જલતરંગ વગાડતી ઝાઝી જેવામાં આવતી નથી, પણ હું ધારું છું કે થોડા વખત પછી જલતરંગ આપણા વચ્ચે ઘણુંજ જાણીતું ને માનીતું થઈ પડશે.

ચોકકસ સંખ્યામાં તબલાને જૂદા જૂદા સુરોમાં મેળવીને વગાડે છે, તેને તબલા તરંગ કહે છે. તબલા તરંગમાં રાગો બહુજ શોભે છે, પણ તે વગાડવું જરા બીકટ છે, ને બહુ પ્રેકટીસની તેમાં જરૂર છે.

એ ઉપરાંત વાંસળી વગેરે વાજીંત્રો પણ જે બરાબર વગાડવામાં આવે તો ઘણાજ મધુર લાગે છે.

કોઈપણ વાજીંત્ર વગાડતાં શીખવા માટે ખાસ શીક્ષકની જરૂર હોતી નથી તમેને જે સ્વર જ્ઞાન ને રાગ જ્ઞાન પકડું થયું હોય તો પછી કોઈપણ વાજીંત્ર તમે સહેલાઈથી વગાડી શકો. ફક્ત તે કેમ વગાડવું તે એકવાર જેઈ લઈને પછી તેનીપર થોડો વખત ચાલુ પ્રેકટીસ કરવાથી કોઈપણ વાજીંત્ર વગાડતાં આવડી જાય છે.

વાજાંત્રો ત્યુન કરવાનું પણ સહેજું છે, ને તે શીખવા માટે પણ કોઈ ખાસ શીક્ષકની જરૂર નથી. તમારું સ્વરજ્ઞાન પકડું હોય, ને કાન તીક્ષ્ણ હોય, તો કોઈપણ વાજાંત્ર—તે ત્યુન કરવાની રીત એકવાર જાણી લીધા પછી તમે ત્યુન કરી શકો.

પ્રકરણ ૬ કું.

કલ્યાણ થાટના રાગો.

હવે આપણે આપણા દશ થાટોમાં આવતા રાગોનું વર્ણન શાસ્ત્ર પ્રમાણે જોઈએ. પહેલો થાટ કલ્યાણ છે, એટલે પહેલે આપણે કલ્યાણ થાટના રાગો વિશે જોવીશું. એના સ્વરો સારંગમંપધની છે.

રાગ યમન.

યમન, એ કલ્યાણ થાટનો આશ્રય રાગ છે. એનું સ્વરૂપ સરળ ને સંપૂર્ણ છે. એ રાગ પ્રસીધ્ધ અને લોકપ્રીય છે. એનો વાદી ગ, ને સંવાદી ની છે, ને રાત્રીના પહેલા પ્રહરે ગવાય છે.

યમનને કોઈ યમન-કલ્યાણ પણ કહે છે, માટે યમન અને યમનકલ્યાણ રાગો જુદા નથી પણ એકજ છે. કોઈક લોકો યમનમાં થોડોક શુધ્ધ મ લઈને ગાય છે, ત્યારે તેને યમનકલ્યાણ કહે છે. એ શુધ્ધ મ આ રાગમાં હમેશાં વીવાદીના નીચમેજ લેવાય છે, ને તે ગંધારની સાથેજ આવે છે—જેમકે ગમગરેસા. પણ સરળ આરોહ અવરોહ કરતી વખતે તો તીવ્ર મખ્યમજ હમેશાં લેવાય છે.

દરેક રાગની મૂખ્ય પકડ, યાને જે મૂખ્ય સ્વરસમૂહાયથી તે સ્પષ્ટ ઓળખાતો હોય, તે હમેશાં જાણેલું હોય તો તેથી રાગ સારી રીતે ધ્યાનમાં રહે છે. યમનની પકડ નીચે મુજબ છે. ગ,રે,નીરેસા; ગ,રેગ, પમંગ, રેગ, નીરેગ, નીરેસા.

યમનનું રૂપ યાને વિસ્તાર.

ગરેસા, નીરેસા; નીરેગ, રેગ, નીરેસા; સાનીધનીધપ, પધનીધ, નીરેગ, નીરેસા; ગરેગ, પમંગરેગ, ધપમંગરેગ, નીધનીધપમંગરેગ, નીરેગમંપરે, ગરેનીરેસા; ગપધપ, સાં-સાં-નીરેસાં, નીરેંગ, રેંગ, નીરેસાં, સાંનીધપમંગરેગ, નીરેગ, નીરેસા.

કલ્યાણ થાટના સ્વરો સારંગમપધની એમ બધા તીવ્ર છે, એટલે એ થાટમાં આવનારા બધા રાગોમાં એજ સ્વરો આવશે, તે દર વખતે કહેવાની જરૂર નથી.

રાગ ભોપાલી.

ભોપાલી રાગને કોઈભુપ કલ્યાણ પણ કહે છે. એમાં મની સ્વરો વળ છે, એટલે એ ઓડવ રાગ છે. એ સહેલો ને જાણીતો રાગ છે. ગ વાદીને ધ સંવાદી છે, ને રાતના પહેલા પ્રહરે ગવાય છે.

પકડ = ગરેસા, ધસા, સારંગ, રેગ પરેગ ધપગ, ગ, રેસા.

ભોપાલીનું રૂપ.

ગ, રેસ, ધસા, ધસારેગ, રેગ પ, રેગ, ગરેગપધપગ, ગ, ગરેસા ધસા, સારેંસાંધપગ, ગરેગપધસાં, ધપગરેગ, ગરેસા, ધ સા.

હમીર.

હમીર રાગ કલ્યાણ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એને કોઈ અંતકારોએ શંકરાભરણ થાટમાં (શુધ્ધ સ્વરોના થાટમાં) પણ માન્યો છે, કારણ કે એમાં તીવ્ર મં કરતાં શુધ્ધ મ નું મહત્વ વધરે છે. પણ આપણે તો એને કલ્યાણ થાટમાંજ માન્યો છે. એ રાગ સાવકાશ ગાતાં એમાં શુધ્ધ મધ્યમજ મૂખ્ય કરીને વપડાય છે, ને તીવ્ર મં હમેશાં પંચમની સાથેજ લેવાય છે—જેમકે પમંપ. એકબાજી તીવ્ર મં ન લે તો પણ રાગકાની થતી નથી. કલ્યાણ થાટના બે મધ્યમ લેનારા રાગોમાં હમેશાં એજ માફક આવે છે.

હમીરનો વાદી સાધારણ રીતે ધણાક લોકો ધૈવત માને છે, કેમકે તે સ્વરપરજ વધુ વળન આવે છે; પણ તેટલાપરથીજ તેને વાદી કહેવો યોગ્ય નથી. શાસ્ત્ર પ્રમાણે જ્ઞેતાં એને ધૈવતનું વાદીત્વ હીક થશે નહિ, કારણ કે એ રાગ રાત્રીના પહેલા પ્રહરે ગવાતો હોવાથી ઉતરાંગવાદી શોભશે નહિ. આપણે એમાં સા વાદી ને પ સંવાદી માનીશું.

હમીરનું સ્વરૂપ વક છે. વક એટલે સારંગમપધની એવી સરળ રીતે આરોહ અવરોહ ન કરતાં, ગમરે, નીધસાં, એવી રીતે થાય તેને વક કહે છે. વક રાગોમાં સરળ આરોહ અવરોહ ન કરતાં ઓકકસ રાગોના ઓકકસ નિયમેજ સ્વરો લેવાય છે. હમીર પણ વક રાગ હોવાથી તેજ માફક જાણવું. આ રાગમાં આરોહમાં ની, ને અવરોહમાં ગ વક છે, જેમ કે ગમરેસા અને નહિ કે ગરેસા તેમજ ધનીસાં નહિ પણ નીધસાં કરવું.

કલ્યાણ થાટના બે મધ્યમ લેનારા રાગો—જેવા કે હમીર, કેદાર, કામોદ, વગેરેમાં આરોહમાં ગ અને અવરોહમાં ની દુર્ગલ (નબળો—યાને નહિ જોવો) હેય છે.

હમીરની પદ્ધતિ—સા, ગમધ, નીધસાં, નીધપ, મંપગમધ.

હમીરનું રૂપ.

સા, ગમધ; સાંનીધપ, મંપગમધ; પપગમધપ, ગમરેસા, ગમધ; નીધ, સંનીરેંસાં, નીધનીપ, મપગમધ, પંગમપ, ગમરેસા, નીસામગપ, ગમધ; સાંનીધપ, મંપધપ, ગમરે, ગમધધપ, ગમરેસા, ગમધ; પપસંસાં, રેંસાં, ગંમરેંસાં, રેંરેંસાંધ ધનીપ, મંપગમધ.

ઉપરનાં રૂપમાં તમે જુવો છો કે રૂપને છેડે એકવાર કામલ ની લખેલો છે. એ આ રાગમાં વિવાદીના નિયમે લીધો છે. કલ્યાણ થાટના કેટલાક રાગોમાં કામલ ની એજ માફક (ધનીપ) વિવાદીના નિયમે લેઈ શકાય છે. એવા સ્વરો ને આંગતુક સ્વરો પણ કહે છે. આંગતુક એટલે તે રાગમાં ન આવનારો, પણ વિવાદીના નિયમે લીધેલો સ્વર જાણવો.

કેદાર.

આ રાગ પણ હમીરના જેવો મોટો ને ગંભીર છે. એમાં પણ બંન્ને મધ્યમ આવે છે, તેમાં ત્રિવ મધ્યમની સ્થિતિ હમીરમાં હતી તેવીજ છે, યાને પંચમ સાથે થોડાજ પ્રમાણમાં આવે છે, જેમ કે પમપ. શુદ્ધ મ તો આ રાગમાં વાદી છે, એટલે તેનું મહત્વ ધણું છે. મ વાદી, ને સા સંવાદી આ રાગમાં માનવો. વખત રાતનો પહેલો પ્રહર છે. આરોહમાં રે વર્ગ છે, એટલે એની જાતિ પાડવ-સંપુર્ણ કહેવાશે. એ કલ્યાણ થાટનો બે મધ્યમ લેનારો રાગ છે, એટલે આપણે હમીરમાં જોયું તેમ એમાં પણ આરોહમાં ગ દુર્ગલ, ને અવરોહમાં ની દુર્ગલ લેવો. આરોહમાં રે વર્ગ છે, ને ગ દુર્ગલ છે, એટલે શરૂઆતમાં સા પરથી એકદમ મ પર જવાય છે જેમ કે સામ.

આ એક રાગ એવો છે કે જેમાં કોઈવાર બંન્ને મધ્યમ, (શુદ્ધ અને ત્રિવ) એકેક પછી સાથે લેવાય છે. આપું કૃત્ય વારંવાર શોભતું નથી, પણ કોઈવાર ખુબીથી સંભાળીને કાધું હેય તો તે ધણું સાડું લાગે છે. એજ માફક લલત વગેરે કેટલાક ચોક્કસ રાગોમાં પણ થાય છે.

કેદારના કેટલાક પ્રકાર છે, જેમ કે ચાંદની કેદાર, મણહા, જલધર, વગેરે. કેદારમાં ત્રિવ મ નો થોડો જાસ્તી પ્રયોગ કરીને, અવરોહમાં થોડો કામલ ની

લઈને ચાંદની કેદારનું રૂપ પ્રગટ કરી શકાય છે. જલધર, મહુહા વગેરે આગળ જતાં ખીજ થાટમાં આવે છે.

કેદારને કેટલાક લોકો શંકરાબરણુ થાટમાં માને છે, કેમ કે એમાં શુદ્ધ મનું મહત્વ વધારે છે. પણ એમાં ત્રીજ મ આવતો હોવાથી આપણી પદ્ધતિમાં આપણે એને સગવડને ખાતર કલ્યાણી થાટમાં માન્યો છે.

કેદારની પકડ—સામ, મપ, ધપમ, મરેસા.

કેદારનો વિસ્તાર.

સામ, મપ, ધપ, મ-મરેસા; સારેસા, મ-મ, પધપ, મ-મ, સાંધપમ-મ, પધપમ-મરેસા; સારેસા, મમરેસા, પમપધપ, મમરેસા, સાંધસારેંસાંનીધપ, મંપધપ, મમરેસા; પપસાંસાં, રેરેંસાંસાં, મંમરેંસાં, સારેંસાં, ધધપ, મંપધપ, મમરેસા.

કામોદ.

કામોદ પણ કલ્યાણુ થાટનો જો મધ્યમ લેનારો રાગ છે. એ રાતે પહેલા પ્રહરે ગવાય છે, ને પ વાદી ને રે સંવાદી છે. એ વક્ર રાગ છે, અને સુપુર્ણ છે. એમાં રે પ ની સંગતી ધણી શોભે છે.

કામોદની પકડ—રેરેપપ, મંપધપ, ગમપ, ગમરેસા.

આરોહમાં ગ ને અવરોહમાં ની દુર્જલ કરવાનો નિયમ આ રાગને પણ લાગુ પડે છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું.

કામોદનું રૂપ.

સારેપપ, મંપધપ, ગમપ, ગમરેસા; રેપમંપ, ધધપપ, ગમપગમરેસા, સારેસા, મરેપ, ધપ, નીધપ, સાંનીધનીધપ, મંપધપ, રેરેપપ, ગમરેસા, પપસાંધસાં, રેસાં, ગંમંપં, ગંમંરેંસાં, સારેંસાંનીધપ, મંપધપ, ગમરેસા.

છાયાનટ.

એ પણ કલ્યાણુ થાટનો વક્ર રાગ છે, ને ધ્રણોજ મધુર લાગે છે. એમાં પંચમ પરથી રેખળ પર મીડમાં આવવાનું છે, તે ધણું શોભે છે. એ સંપુર્ણ રાગ છે, પ વાદી ને રે સંવાદી છે. ગાવાનો વખત રાતનો પહેલો પ્રહર છે.

પકડ—ધપ, રેગમપ, ગમરેસા.

છાયાનટનું રૂપ.

સાધપ, રેગમપ, ગમરેસા; સસારેરે, રેગમપ, મગમરે, સારેસા; ગમપ, ગમરે, ધપ, ગમરે, રેગમપ, ગમરેસા; સારે સાધપ, પપરેરે, રેગમપ, ગમરેસા; પપસાસાં રે'રે'સાં, રે'ગંમંપં, ગંમરેસાં. સાંરેસાં, ધધનીપ, રેગમપ, ગમરેસા.

ગૌડ સારંગ.

એ પણ કલ્યાણ થાટનો, એ મધ્યમ લેનારો, વક્ર રાગ છે. એનો વખત અપોરનો માન્યો છે. જો કે અધા તીવ્ર સ્વરોનો (ખાસ કરીને તીવ્ર ગ નો) આ રાગ અપોરની વખતે વિસંગત લાગે છે, તો પણ એને સારંગ નામ આપેલું હોવાથી અપોરનો વખત માન્યો છે. પણ એમાં સારંગ રાગનું અંગ તો ખીલકુલ આવતું જ નથી. આવા તીવ્ર સ્વરોનો રાગ એક અપવાદ તરીકેજ અપોરે ગવાય છે. ગૌડસારંગમાં ગ વાદી ને ધ સંવાદી છે. ગ અને ધ અને સ્વરો આ રાગમાં ઘણા બદે છે.

પકડ=ગરેમગ, રેગરેમગ, પરેસા.

ગૌડસારંગનું રૂપ.

સા, ગરેમગ, રેગરેમગ, પરેસા; ગરેમગ, પપ, મંપધપ, નીધપ, મંપધધપ, મગરેમગ, પરેસા; નીસા ગરેમગ, પમંધપ, નીધસાંની રે'સાંનીધનીપ, મંપધપ, મગરેમગ, પરેસા, ગરેમગ; પપસાં રે'સાં, ગરે'મંગં, પંરેસાં; રે'રે'સાંની ધનીધપ, મંપધપ, મગરેમગ, રેગરેમગ, પરેસા.

શામ.

શામ અથવા શ્યામ રાગ કલ્યાણ થાટમાંથી નીકળે છે. એ અપ્રસીધ્ધ રાગ છે. એમાં સા વાદી ને મ સંવાદી છે. વખત રાતનો પહેલો પ્રહર છે. આરોહમાં ધ વર્જ છે, એટલે એ પાડવ સંપુર્ણ કહેવાશે. એમાં મ પરથી રે પર મીડમાં આવીને પછી નીસા લેવાથી એ રાગ સ્પષ્ટ ઓળખાય છે, જેમકે મરે નીસા.

પકડ=નીસા, રેમરે, નીસા, મંપ, ધપ મંપ, મરે, પગ, મરે, નીસા.

શામનું રૂપ.

નીસા, રેમરે, નીસા, પૂનીસા, રેમરે, મંપ, ધપમંપ, પગ, મરેનીસા પપસાં, રે'સાં નીસાં, રે'મરે', નીસાં, નીધપ, મંપ, નીરે'ની, મંપ, ધમંપ, મરે, નીસા.

શુદ્ધ કલ્યાણ અને ચંદ્રકાંત.

શુદ્ધ કલ્યાણ રાગ. કલ્યાણ થાટનો છે. આરોહમાં મની સ્વરો વર્ગ છે. એટલે એ ઓડવ સંપૂર્ણ છે. એ ભોપાલી રાગની ધણી નજીક છે, માટે ગાતી વખતે એને ભોપાલીથી જૂદો રાખવાની સંભાળ લેવી, આ રાગ આરોહમાં ભોપાલી જેવો ને અવરોહમાં યમન જેવો દેખાશે. એમાં વાદી ગ, ને સંવાદી ધ છે. અવરોહમાં મધ્યમ દુર્બલ છે. એ ગાવાનો વખત રાતનો પહેલો પ્રહર છે. મંદ્ર અને મધ્ય સ્થાનમાંજ એનો વિસ્તાર અધીક થાય છે.

પકડ=ગરેસા, ધસા, સાનીધપ, ધસારેગ, ગપગ, ગરેસા.

શુદ્ધ કલ્યાણનો વિસ્તાર.

ગરેસા, સારેસા, નીધપ, સારેગ, પગ, રેગરેસા, સાનીધપ, પધપસા, ગરેગ, પમંગરેગ, પરેસા, સાધિપગ, રેગ, ધપગરેગ, ગરેસા: પગ, પધપસાં, સારિંગરેસા, રેંસાંનીધપ, ગરેગ, પરેસા.

હવે, કલ્યાણ થાટમાં મની સ્વરો તદન વર્ગ કરવાથી ભોપાલી રાગ થાય છે, ને માત્ર આરોહમાંજ મની વર્ગ કરવાથી શુદ્ધ કલ્યાણ થાય છે. તેમજ આરોહમાં માત્ર મધ્યમ વર્ગ કરવાથી ચંદ્રકાંત નામે એક રાગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રાગ અ પ્રસીધ્ધ છે. એમાં આરોહમાં મ વર્ગ હોવાથી એ ઓડવ—સંપૂર્ણ છે; ગ વાદી ને ની સંવાદી છે, ને રાતના પહેલા પ્રહરે ગવાય છે. તે નીચે મૂળ્ય છે. ગરેસા, નીધપ, સારેગરેસા, નીરેગ, રેગ, ગપરેગ, પમંગ, રેગરેસા.

રાગ હીંડોલ.

હીંડોળ રાગ કલ્યાણ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ મોટો ને ગંભીર રાગ છે. એમાં રેપ સ્વરો વર્ગ છે, એટલે એ ઓડવ રાગ છે. એમાં ધ વાદી, ને ગ સંવાદી છે, ને સહવારે પ્રાતકાળે ગવાય છે. એમાં આરોહમાં ની હ મેશાં વક્ર કરવો—જેમકે—મધનીધ, સાં અને જો એમ ન કરતાં મધનીસા એવો સરળ આરોહ કરશે તો તુરતજ સોહની નામે એક ખીજો રાગ છે, તે ઉત્પન્ન થશે.

પકડ=સાધ સા ગ, મધનીધ, મંગસા.

હીંડોલનું રૂપ.

સાધસા, ગ, સા, ગમંગસા, સાનીધનીધમધસા, ગમંગસા, સાગ, મધનીધ, મંગસા; ગ, મધસાં, ગમંગસાં, સાનીધ નીમધ, મંગસા.

માલશ્રી.

માલશ્રી કલ્યાણુ થાટમાંથી નીકળે છે. એ પણુ ઓડવ રાગ છે, ને એમા રેવ વર્જ છે. કલ્યાણુ થાટના ઓડવ રાગોમાં-મની વર્જીત ભોપાલી થયો, આરોહમાંજ મની વર્જ કરતાં શુધ્ધ કલ્યાણુ થયો, રેવ વર્જ કરતાં હીડાળ થયો, ને રેવ વર્જ કરતાં માલશ્રી થયો. આ સર્વે બાબદો ધ્યાનમાં રાખવાન્નેગ છે. એમાં પ વાદી, સા સંવાદી છે, તે દીવસના ચોથા પ્રહરે ગવાય છે. આ રાગ, શંકરા રાગની નજીકનો છે, માટે તેમાં ભેળાઇ ન જાય તે સંભાલવું. શંકરામાં ધ છે, અને મ નથી એટલે તે સહેજે નિરાળો થઇ શકશે. માલશ્રી રાગ ઝાઝો પ્રસીધ્ધ નથી.

પકડ=સા સા, ગપસાં, નીપમંગ, પગસા.

માલશ્રીનું રૂપ.

પગસા, સાગપ, પેગ સા, પત્રીસા ગપગ, મંગસા; નીસા. ગપમંગ, પમંગ, મંગ, સાગમંગ નીપમંગ, પેગ સા; ગપસાં, નીસાં, ગંસાં, નીગમંગપસાં, સાંનીપ, પમંગ, પેગ સા.

પ્રકરણ ૭ મું.

બીલાવલ થાટના રાગો.

કલ્યાણુ થાટના રાગો પુરા કર્યા પછી હવે આપણે બીલાવલ થાટના રાગો હાથ ધરી શું. બીલાવલ થાટને ગ્રંથમાં શંકરાભરણુ થાટ કહ્યો છે; તે આપણે આગળ જોઈ ગયાં. એ થાટના સ્વરો સારંગમપધની એમ બધા શુદ્ધ સ્વરોજ છે, માટે એ થાટના દરેક રાગોમાં એ શુધ્ધ સ્વરોજ આવશે, એટલે તે દર વખતે જૂંદું કહેવાની જરૂર રહેશે નહિ.

રાગ બીલાવલ.

બીલાવલ રાગ બીલાવલ થાટનો આશ્રય રાગ છે. એનો વાદી ધ, સંવાદી ગ છે, ને સહવારના પહેલા પ્રહરે ગવાય છે. એ રાગ સંપુર્ણ છે. આરોહમાં મની સ્વરો દુર્બલ છે, ને અવરોહમાં ગ વક્ર છે. બીલાવલના બધા પ્રકારમાં અવરોહમાં ગ વક્ર આવશે, જેમકે ગમરેસા. આ બીલાવલને શુધ્ધ બીલાવલ કહે છે, ને તેનો આરોહ અવરોહ સારંગમપધનીસાં-સાંનીધપમંગરેસા એમ સરળ માને છે. ને એમાંજ આરોહમાં મ વર્જ કરીને અવરોહમાં ધૈવત સાથે થોડો

કોમળ નિ લઇને અલૈયા-ખીલાવલ ઉત્પન્ન કરે છે. પણ હાલમાં કોઈપણ ગૈયાને તમે ખીલાવલ ગાવા કહેશો તો તે અલૈયાજ ગાશે, કેમકે તેનેજ સાધારણ રીતે ખીલાવલ માને છે, ને શુદ્ધ ખીલાવલ કોઈ જાણું ગાતું નથી. અલૈયા ખીલાવલ પ્રસિધ્ધ અને લોકપ્રીય રાગ છે. પકડ=સગરે, ગપધનીસાં-ધનીધપ, મગમરે, પગમરેસા.

ખીલાવલના ખીજ ધણા પ્રકારો આવે છે, તે આપણે આગળ ચાલતાં જોઈશું.

અલૈયા-ખીલાવલનું રૂપ.

સાગરે, મગરેસા, ધપ, ધમગ, મરેસા; મગરે, ગપધ, મગરે, ધપમગમરે, ગપમગમરેસા; સાંનીધપ, ધનીધપ, મગમરે, પગમરેસા; પપધનીધનીસાં, સારેંગ-મરેસાં, સાંધનીધપ, મગમરે ગપધમગરેસા.

યમની અને દેવગીરી.

યમની, આ પણ એક ખીલાવલનોજ પ્રકાર છે, તેથી એને કોઈ યમની-ખીલાવલ પણ કહે છે. એ રાગ યમન અને ખીલાવલના મીશ્રણથી થયો છે. એમાં બંને મધ્યમ આવે છે. પણ એ સહવારનો રાગ હોવાથી એમાં તીવ્ર મ કરતાં કોમળ મનું પ્રાબલ્ય વધારે છે. વાદી સાં, સંવાદી પ છે.

પકડ=સારેંગમરે, ગપ, મગરેસા, પમંગ, મગરે, મગરેસા.

યમનીનું રૂપ.

સારેંગરેસા, નીસા, પધનીસા. સાગરે, ગપધ, મગરે. પમંગ, ધપમંગ, પગમરેસા; પધનીધસાં, નીધસાં, સારેંગમરેસાં, ધસાં રેસાંનીધપ, પમંગ, મગમરેસા.

યમનીને મળતોજ ખીલાવલનો એક ખીજો પ્રકાર દેવગીરી નામે છે, તે કલ્યાણને ખીલાવલના મીશ્રણથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં પણ સા વાદી, પ સંવાદી, ને સહવારે પહેલા પ્રહરે ગવાય છે. દેવગીરી રાગ અપ્રસીધ્ધ હોવાથી તેની વિશેષ માહિતી તથા સ્વર વિસ્તાર અત્રે આપ્યાં નથી.

દેશકાર.

એ ઓડવ રાગ છે, એમાં મની વર્જ છે, તેથી એ ભોપાલીની ધણો નજીક છે. મની વર્જીત રાગો ધણા છે, ને તે બધાને નીરનીરાંજા ઓડખ-

વાની રીત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. કલ્યાણ થાટમાં મની વર્જ કરવાથી ભોપાલી થયો, માત્ર આરોહમાંજ કલ્યાણ થાટમાં મની વર્જ કરવાથી શુધ્ધ કલ્યાણ થયો; હવે ખીલાવલમાં મની વર્જ કરવાથી દેશકાર થયો, તેમજ આગળ જતાં ભૈરવમાં મની વર્જ કરવાથી ખીલાસ નામનો રાગ થશે, ને ભૈરવીમાં મની વર્જ કરવાથી ભુપાલ રાગ થશે. એ સર્વે મની વર્જિત રાગોની પકડ, તથા વાદી સ્વર ધ્યાનમાં રાખવો.

દેશકારમાં ધ વાદી, ને ગ સંવાદી છે, ને સહવારે પહેલા પ્રહરે ગવાય છે.
પકડ=ધધપ, ગપધપ, ગરેસા.

દેશકારનું રૂપ.

સાધધપ, ગપધપ, ગરેસા; સારેગપધધપ, સંધસાંસાંધપ, ગપધધપ, ગપધપગરેસા; ગપધસાં, ધસાં; ધધસારેગરેસાંધ, ગપધસાં, ધધપપ, ગપધપ, ગરેસા.

ખીલાગ અને ખીલાગડા.

ખીલાગ રાગ ધણો સહેલો ને જાણીતો છે. એ ખીલાવલ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, વાદી ગ, સંવાદી ની છે, ને રાતના ખીજ પ્રહરે ગવાય છે. એમાં આરોહમાં રેધ વર્જ છે, એટલે એ રાગ ઓડવ સંપૂર્ણ છે.

પકડ=સા, ગમપ, ની, સાં સાંની, ધપ, ગમગ, રેસાની.

એમાં કોમ્પાર તીવ્ર મં વીવાદીના નીચમે પંચમ સાથે લેવાય છે.

ખીલાગનું રૂપ.

સા, ગમપ, ગમગ, રેસા, નીસા, પનીસા, ગ, રેસ; ગમપ, ગમગ, નીનીધપમેપ, ગમગ, સગમપ, ગમગ, રેસા. ગમગમપ, નીની, સાં, નીસાં, ગં, રેંસાં, ની, ધપ, મંપનીધસાંનીપ, ગમપ, ગમગ, રેસા.

ખીલાગને કોમ્પક સંસ્કૃત ગ્રંથમાં ખીલાગડા કહ્યો છે, પણ હાલમાં પ્રચારમાં જે ખીલાગડાને નામે રાગ ઓળખાય છે, તે ખીલાગ નહિ પણ જુદોજ રાગ છે. ખીલાગડામાં અવરોહમાં કોમળ ની લેવાય છે, તથા વાદી મ હોમ્પને તે છુટો તથા સ્પષ્ટ દેખાડવામાં આવે છે, જેમકે સાગ, ગમ; આથી તે ખીલાગથી જુદો પડે છે. તે આવી તરાંહથી ગાવામાં આવે છે—સાગ, ગમ, મધ, મધની, ધપમ, પમગ, સાગ ગમ; ગમપની, સાંનીધપ, મપમગરેસા, સાગ, ગમ. આ રાગ ઝાઝો પ્રસીધ્ધ ન હોવાથી તે વિષે અત્રે આટલુંજ જાણવું બસ થશે.

શંકરા.

શંકરા ત્રણ પ્રકારે ગવાય છે—ઝાડવ, પાડવ, ને સંપુર્ણ. ઝાડવમાં “મરે” વર્જ, પાડવમાં મ વર્જ, ને સંપુર્ણમાં તીવ્ર મ આવે છે. પણ હાલમાં એ સંપુર્ણ પ્રકાર પ્રચારમાં ગવાતો નથી. અત્રે તો ઝાડવને પાડવ એજ પ્રકાર ગવાય છે, તેમાં પણ ઘણું કરીને પાડવજ પ્રસીધ્ધ છે. આપણે પણ તેજ શીખવો છે. એમાં ધ વર્જ નથી, પણ એ રાગ બીહાગ અંગે ગવાતો હોવાથી એમાં ધ દુર્બલ છે. એનું સ્વરૂપ કાંઈક અંશે બીહાગ જેવુંજ છે, પણ બીહાગમાં મ સ્પષ્ટ આવતો હોવાથી આ બંન્ને રાગો સહેજે નિરાળા થઈ શકશે. સા પપ, ગપગસા આ ભાગ શંકરા તથા માલશ્રી બંન્નેમાં આવશે, પણ માલશ્રીમાં તીવ્ર મ છે, અને ધ વર્જ છે, જ્યારે શંકરામાં મ વર્જ કરીને ધ લેવાય છે, એટલે એ બંન્ને રાગો પણ નિરાળા ઝાળખી શકાશે. શંકરામાં વાદી કોઈ સા માને છે, ને કોઈ ગ માને છે. તે રાતે બીજા પ્રદરે ગવાય છે.

પકડ=નીપ, ગપગ, સા.

શંકરાનું રૂપ.

સાગપગસા, નીસા, ગપગસા, ગપનીપગપગસા, સાગપ, નીધપ, ગપનીધસાંનીપ, ગપગસા, સારેસા, ગપગસા, પપસાં, રેંસાં, ગંપંગંસાં, સારેંસાંનીધપ, ગપનીધસાંનીપ, ગપગસા.

કુકુલ.

આ એક બીલાવલનોજ પ્રકાર છે. એ રાગ, બીલાવલ અને જ્યજ્યવંતી ના મીશ્રણથી થાય છે, માટે એ બંન્ને રાગોના અંગ એમાં દેખાશે. એના અવરોહમાં બીલાવલ સ્પષ્ટ દેખાશે. એમાં મૂખ્ય કરીને રે સ્વર સાંભળતાં જ્યજ્યવંતીનો ભાસ થાય છે, પણ એમાં કોમળ ગ ન આવતો હોવાથી જ્યજ્યવંતીથી તે નિરાળો થઈ શકશે. આ રાગ સાધારણ નથી, તેમજ તે ગાવો પણ સહેલો નથી. એમાં વાદી રે ને સંવાદી પ છે. તે નાચે મૂજબ ગવાય છે. વખત સહવારનો છે.

પપમગ, રેગ, સારેસા, નીસા, રેમપ, મગરેગસા; ધનીધપ, ધમગ, રેગસા, રેમપધમગમરેસા; પપધનીધનીસાં, રેંસાંનીધપ, ગમરે, ગપધનીધપ, મગરેગસા.

સરપરદા.

એ પણ એક બીલાવલનોજ પ્રકાર છે. એમાં યમન, અલૈયા, ને ગૌડ, એ

ત્રણ રાગો મળે છે. એ રાગ ઘણો પ્રાચીન નથી, પણ અમીર ખુશરો નામના ગાયકે પાછળથી ઉત્પન્ન કર્યો એમ કહેવાય છે. સા વાદી, ને પ સંવાદી છે, ને સહવારના પહેલા પ્રહરે ગવાય છે.

શુદ્ધ નાટ, તથા નટ ખીલાવલ.

નાટ રાગ ખીલાવલ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એનું સ્વરૂપ સ્વતંત્ર છે. વાદી મ સંવાદી સા છે, ને રાતના ખીજા પ્રહરે ગવાય છે. અવરોહમાં ધગ સ્વરો વક્ર છે, જેમકે સાંનીધનીપ, અને મગમરેસા. એમા મ છુટો છોડવામાં આવે છે, જેમકે સાગમ. પગમ, વગેરે.

નાટનું રૂપ.

સાગમ. પગમ, રેગમપ મગમરેસા; સાગમ, પમગમ, મપધનીપ, મપમગમ, સારેસા, રેગમપ, મગમરેસા, પપધસાં, નીસારેંસાં સારેંગંમરેંસાં, સાંનીધનીપ, મપમગમ. રેગમપ, મગમ, સારેસા.

નાટ અને ખીલાવલના મીશ્રણથી નટ ખીલાવલ નામનો રાગ થાય છે. તેમાં મ વાદી છે, ને સહવારના પહેલા પ્રહરે ગવાય છે. તેનું રૂપ આયું છે,

સાગ, ગમ, પમ, ગમપધનીસાં, નીધનીપ, મગમરેસા; પપધની, ધનીસાં; સાંનીધપ, ધનીપ મપમગમરેસા; સાગ, ગમ.

શુકલ ખીલાવલ.

નટ ખીલાવલના જેવોજ આ રાગ પણ છે. એ પણ સહવારે પહેલા પ્રહરે ગવાય છે, મ વાદી છે, ને નટની માફકજ તે છુટો છોડવામાં આવે છે. એમાં પણ નટખીલાવલ માફક સાગ, ગમ. એમ શરૂઆત થાય છે, એટલે આ બંને રાગો નિરાળા કરવાની જરા પંચાત પડે છે. (આરોહમાં રે દુર્બલ છે.) પણ નટમાં છાયાનટના જેવો “ રેગમપ ” લાગ આવે છે, તે આ રાગમાં આવશે નહિ. એ રાગ આ માફક ગવાય છે.

સાગ, ગમ, ગમપ, મગમરેસા; રેગમ; પપધનીધનીસાં. સારેંગંમરેંસાં, સાંનીધપ, ધનીધપમ, મપમ, ગરેગમ, પમગમ, રેરેસા; સાગ, ગમ.

લઘ્વા સાખ.

આ એક અપ્રસીધ્ધ રાગ છે. એમાં પુર્વાંગમાં જાંજેટી, ને ઉતરાંગમાં ખીલાવલનો લાગ આવે છે, એટલે જાંજેટી ને, ખીલાવલના મીશ્રણથી આ રાગ

થાય છે. ધ વાદી, ને ગ સંવાદી છે, ને સહવારે પહેલા પ્રહરે ગવાય છે. આ રાગ અપ્રસીધ્ધ હોવાથી તેનું રૂપ આપ્યું નથી.

મલુહા.

આ કેદારનો એક પ્રકાર છે. શુધ્ધ કેદાર, ને ચાંદની કેદાર વિષે આપણે કલ્યાણ થાટમાં જોઈ ગયાં, હવે આ મલુહા કેદાર કહેવાય છે. આ રાગ કલ્યાણ થાટમાં ન આવ્યો તેનું કારણ એ કે એમાં તીવ્ર મં બીલકુલ લેવાનો નથી. એ રાગ મધ્ય ને મંદ્ર સપ્તકમાં અઢીક ગવાય છે. આ રાગ, કેદાર જેટલો પ્રસીધ્ધ નથી. કોઈકો કહે છે કે કેદાર, કામોદ, ને શ્યામ, એ ત્રણ રાગો મીક્ષ કરવાથી મલુહા થાય છે. આરોહમાં 'રેવ' દુર્ગલ છે. સા વાદી, પ સંવાદી છે, ને રાતે બીજા પ્રહરે ગવાય છે.

પકડ=સારેસા, પમ્પ, નીસા; ગમપ. ગમરેસા.

મલુહાનું રૂપ.

સારેસા, પમ્પ, નીસા, રેરેસા, નીસા, પનીસારેસા. ગમપ, ગમરેસા; સાગમરે, ગમપ, ગમરે, નીસા; ગમરે, પગમરે નીસા પમ્પનીસા. ગમપ, ગમરે નીસા.

હેમ કલ્યાણ.

આ અપ્રસીધ્ધ રાગ છે, ને તે બહુજ થોડા લોકો ગાઈ જાય છે. એ મલુહાને ઘણાજ મળતો આવે છે. એમાં આરોહમાં ધની સ્વરો વર્જ છે, ને અવરોહમાં પણ ની તો વર્જ જ છે. એને કોઈ હેમખેમ પણ કહે છે. એ પણ મંદ્ર ને મધ્યમ સપ્તકમાંજ ગવાય છે. એ અપ્રસીધ્ધ હોવાથી એનું રૂપ આપ્યું નથી.

દુર્ગા.

દુર્ગા રાગના બે પ્રકાર છે, એક મલ્હાર અંગનો, ને બીજો ખમાજ અંગનો. મલ્હાર અંગનો દુર્ગા રાગ બીલાવલ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે ખમાજ અંગનો દુર્ગા ખમાજ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણે અંત્રે બીલાવલ થાટનાજ રાગો હમણા કયે છીએ, એટલે તેજ થાટનો મલ્હાર અંગનો દુર્ગાજ લખ્યું.

એ રાગ ઓડવ છે, ને ગની વર્જ છે. મ વાદી, સા સંવાદી છે, ને રાતના બીજા પ્રહરે ગવાય છે.

પકડ=પમપધ મ રે, પધમરે, સારેસા.

દુર્ગાનું રૂપ.

પપધમરે, પધમરે, સારેસા; સાંધસારે, પધમરે, મપધમ, મરેસા; ધધમ રેપધમરે, પમપધમમ, સારેસા, ધસા; મપધમ, સાંધમ, રેપધમ, રેસારેસા; મમપસાં, સારેમરેસાં, પધમ, મપસાં, રેરેધસાં, પધમ, મપધમ, મરેસા.

હંસધ્વની.

આ રાગ આપણી તરફ (હીંદુસ્તાની પધ્ધતિમાં) ઝાઝો પ્રસીધ્ધ નથી, પણ એ કર્નાટકી પધ્ધતિનો હોવાથી દક્ષીણ તરફના લોકો એ ગાય છે. એ ખીલાવલ થાટમાં છે, ને “ મધ ” સ્વરોવર્ગ હોવાથી ઓડવ છે. ગ વાદી, ની સંવાદી છે, ને રાતના ખીજ પ્રહરે ગવાય છે. મધ સ્વરો વર્ગ હોવાથી કાંઈક અંશે શંકરા જેવું દેખાય છે.

ગુણકલી.

આ પણ એક અપ્રસીધ્ધ રાગ છે. એ રાગ, કલ્યાણ અને ખીલાવલના મીશ્રણથી થાય છે. એવા અપ્રસીધ્ધ રાગો ઘણાંજ થોડાંને આવડે છે, ને તે કવચીતજ, જવલેજ, સાંભળવામાં આવે છે. એવા અપ્રસીધ્ધ રાગો જો શીખવજ હોય, તો કોઈક પ્રસીધ્ધ ગાયકના ગીતો, કોઈ તેવાજ વીદવાન ઉસ્તાદ પાસેથી શીખીને તેજ બરાબર મોઢે કરવાં જોઈએ, ગુણકલીનો ખીજે એક પ્રકાર છે. તેમાં રેધ કામળ આવે છે, તેથી તે ભૈરવ થાટમાં આવશે.

પહાડી.

આ રાગ પ્રાચીન ગ્રંથમાંનો નથી, પણ એક આધુનિક પ્રકાર કહેવાય છે. એ મંદ્ર અને મધ્ય સ્થાનમાંજ વધુ ગવાય છે, ને લાંબાં તે શોભે છે. મની સ્વરો દુર્બલ છે. આ રાગમાં મંદ્ર ધ કાંઈક ઔર તરાંહથી ગવાય છે, તે ધ્યાનમાં રાખીને કે ઝટ આ રાગ ઓળખાશે. વાદી સા, ને સંવાદી પ છે, ને કોઈપણ ટાઇમે ગવાય છે. એ ખીલાવલ થાટમાં હોવાથી એમાં બધા શુધ્ધ સ્વરો આવશેજ. કોઈકો કહે છે કે આરોહમાં મની સ્વરો તદન વર્ગ કરવા, ને અવરોહમાં તે દુર્બલ રાખવા. એ સ્વરો આ રાગમાં નહિ જોવાજ લાગશે.

પહાડીનું રૂપ.

સારેગરેસારેસા, નીધપધ, સારેગ, ગમગરે, સારેગસા ધપધ, સા, ગગપધ, સાંધ, પધપ, ગરેસાધ, રેસા, ધપધસા.

માંડ.

ગવૈયાઓ માંડને રાગ નહિ પણ ધુન કહે છે. મોટા ગવૈયાઓ એની કીંમત બહુ ઓછી ગણે છે. એ રાગમાં ખ્યાલ, દુષ્ટ વગેરે ઉચ્ચ પ્રતિના ગાયનો હોતાં નથી. એ રાગ ગુજરાત તરફ અઢીક ગવાય છે, અને ઘણી ખરા ગુજરાતી ગરબીઓ એ રાગમાં હોય છે. વાદી સા, સંવાદી મ; વખત કોઈપણ.

આ રાગ એટલો સહેલો ને સાધારણ છે કે જે લોકોને સંગીતનું બીલકુલ જ્ઞાન ન હોય, તેવાંઓ પણ એકવાર એ સાંભળ્યા પછી ગાઈ શકે છે. તો પણ એ મધુર લાગે છે. એમાં ની કંપીત (ધુનતો) હોય છે. એમાં મ વચ્ચે છુટો છોડવામાં આવે છે, જેમકે સાં, નીધ, મ.

માંડનું રૂપ.

સાં, નીધ, મ, મપધની, ધપ, પધનીસાં, ધસાં, સારેંસાંધ, પધપમ, પગ, મરે ગસા. વગેરે.

પ્રકરણ ૮ મું.

ખમાજ થાટના રાગો.

આપણે પહેલાં ત્રિવ્ર સ્વરોનો કલ્યાણ થાટ પુરો કર્યો, પછી શુદ્ધ સ્વરોનો બીલાવલ થાટ પુરો કર્યો; હવે આપણે ખમાજ થાટ લખશું કે જેમાં ની કોમળ ને બાકીના બધા શુદ્ધ સ્વરો આમાફક છે—સારેગમપધની. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ ખમાજને ત્રણમાં કાંભોજ કહયો છે. પ્રચારમાં કોઈ ખમાજ, ને કોઈ ખમાય બોલે છે. હવે આપણે તે શરૂ કરીશું.

જાંજોડી.

ખમાજ થાટનો આશ્રય રાગ ખમાજ નહિ પણ જાંજોડી છે, માટે આપણે પહેલાં તેજ લખશું. એ સંપૂર્ણ હોષ એમાં વાદી ગ, સંવાદી ની છે. રાતે બીજા પ્રહરે ગવાય છે. ખમાજ થાટના સર્વે રાગોમાં ની કોમળ ને બાકીના શુદ્ધ સ્વરો આવશે, તે દરવખતે કહેવાની જરૂર નથી. ખમાજ થાટના રાગોમાં જો કે ની કોમળજ છે, તો પણ આરોહમાં ની જરા ચઢાવીને ગાવાનો રીવાજ છે. જાંજોડીના ઘણાક ગીતો મંદ્ર ને મધ્ય સ્થાનમાંજ ગવાય છે, પણ કોઈક વળી તાર સપ્તકમાં પણ ગવાય છે.

પકડ=ધસા, રેમગ, રેસ, નીસારેસા, નીધપ, ધસારેમગ.

જાંબેટીનું રૂપ.

ધ સા, રે મ ગ, પ મ ગ, સા, રે મ ગ, રે સા, ની ધ પ, ધ સા,
રે મ ગ, મ પ મ ગ, રે રે પ મ ગ, સા રે સા, ની ધ, ની ધ પ, ધ સા,
રે મ ગ; ધ ની ધ પ, સાં, રેં સાં, ની ધ પ, મ ગ રે. પ મ ગ રે સા, ધ સા, રે મ ગ.

ખમાજ.

આ પ્રસિધ્ધ ને મધુર રાગ છે. એમાં ગ વાદી, ની સંવાદી છે, ને રાતના
ખીજા પ્રહરે ગવાય છે. આ રાગ સાધારણ હોવાથી તે સર્વેને આવડે છે.
જાતિ પાડવ-સંપુર્ણ છે, આરોહમાં રે વર્જ છે. એના અંત્રા ધણું કરીને
ગ મ ધ ની સાં, ની સાં, એવી તરારથી આવશે.

પકડ=સા ગ મ પ, ગ મ ગ; ગ મ ધ ની સાં, ની સાં રેં સાં, ની ધ, મ પ ધ, મ ગ.

ખમાજનું રૂપ.

સા ગ મ પ, ગ મ ગ, ની ધ, ગ મ ગ, સા ગ મ પ ધ, મ પ ની સાં,
સા રેં સાં ની ધ, મ પ ધ મ ગ, સા ગ મ પ, ની ધ પ, ગ મ ગ, રે સા,
ગ મ ધ ની સાં, ની સાં, ની સા રેં સાં, ની ધ, ગ મ પ ની સાં ની ધ પ,
ગ મ પ, ની ધ પ, ગ મ ગ, સા ગ મ પ, ની ધ, મ પ ધ. મ ગ.

તીલંગ.

ખમાજ થાટમાંથી તીલંગ રાગ નીકળે છે. એમાં રેઘ વર્જ હોવાથી
એ ઓડવ રાગ છે. ગ વાદી, ની સંવાદી છે, ને રાતના ખીજા પ્રહરે ગવાય છે.
તીલંગનું રૂપ નીચે મુજબ છે.

સા, ગ મ પ, ની પ, ગ મ ગ, પ ગ મ ગ, સા; ની સા ગ મ પ,
ગ મ ગ, ની પ, સાં ની પ, ગ મ ગ, સા; ની સા ગ મ પ ની પ, સાં ની પ,
ની પ, ગ મ ગ, પ ગ મ ગ, ની સા; ગ મ પ, ની સાં, ની ની સાં,
સાં ગ સાં, ની સાં ગં મં ગં સાં, સાં ની પ, ગ મ પ ની સાં, ની પ, ગ મ ગ, સા.

ખંખાવતિ.

આ એક ખમાજ થાટનો અતિ મધુર રાગ છે. વાદી સા, સંવાદી મ છે,
ને રાતના ખીજા પ્રહરે ગવાય છે. એમાં અવરોહ કરતી વખતે હમેશાં ગમસા
આવે છે, તે પરથીજ એ રાગ ઓળખાય છે. અવરોહમાં પ વક્ર છે, જેમકે ધપધમ.

ખંખાવતિનું રૂપ.

સા રે મ પ ધ, પ ધ સાં ની ધ પ, ધ મ ગ મ સા; સા ગ મ ગ મ સા,
રે મ પ ધ, પ ધ મ, ગ મ સા; સા ગ મ, પ ધ મ, સાં ની ધ, પ ધ મ,
ગ મ સા; મ પ ની સાં, ની ની સાં, સાં રેં ગં સાં, સાં ની ધ, ધ ધ ની પ
ધ સાં ની ધ પ ધ મ. ગ મ સા.

દુર્ગા અને રાગેશ્રી.

આ ખંન્ને રાગો અપ્રસિધ્ધ છે. આપણે બીલાવલ થાટમાં મદનાર અંગનો દુર્ગા શીખ્યાં, તેનાથી નિરાળોજ આ ખમાજ અંગનો દુર્ગા રાગ, ખમાજ થાટમાં આવે છે. બીલાવલ થાટના દુર્ગામાં ગની સ્વરો વર્ગ હતા. ને આ દુર્ગામાં રેપ વર્ગ છે. વાદી ગ, સંવાદી ધ, અને રાતના બીજા પ્રહરે ગવાય છે.

રાગેશ્વરી ઓડવ પાડવ છે. આરોહમાં રેપ, ને અવરોહમાં પ વર્ગ છે. વાદી મ, સંવાદી સા છે, ને રાતના બીજા પ્રહરે ગવાય છે. આ રાગ પ્રસિધ્ધ નથી, પણ બાગેશ્રી નામે એક રાગ, કાફી થાટમાં છે, તે ઘણો પ્રસિધ્ધ ને લોકપ્રીય છે. તે બાગેશ્રી ને આ રાગેશ્રીમાં માત્ર ગંધારનોજ ફરક છે. બાગેશ્રી કાફી થાટમાં હોવાથી એમાં ગ ની કામળ છે, તે જો ગ તીવ્ર કરીને ગાય તો રાગેશ્રી થશે.

સોરટ અને દેશ.

સોરટ અને દેશ, એ ખંન્ને રાગો અકેકની ઘણા નજીક છે. સોરટ ઓડવ-સંપુર્ણ છે, ને આરોહમાં ગધ વર્ગ છે. અવરોહમાં મ પરથી મીડમાં રે પર આવતાં ગંધાર ગુપ્ત રીતે લાગી જાય છે. વાદી રે, સંવાદી ધ છે, ને રાતના બીજા પ્રહરની આખેરીએ ગવાય છે. સોરટ અને દેશનો આરોહ ઘણી વેળા એકસરખોજ ગવાય છે, જેમકે સા રે મ પ ની સાં, પણ અવરોહમાં સોરટમાં ની ધ પ મ રે સા થશે, જ્યારે દેશમાં ની ધ પ મ ગ રે ગ સા એવી રીતે થશે, જેથી એ ખંન્ને રાગો નિરાળા ઓળખી શકાશે.

દેશ સંપુર્ણ છે, વાદી રે સંવાદી પ છે, ને રાતના બીજા પ્રહરની છેવટે ગવાય છે.

સોરટની પકડ=સા રે મ પ ની સાં-ની ધ, મ પ, ધ મ રે.

દેશની પકડ=સા રે મ પ ની ધ પ, ની સાં ની ધ પ, મ ગ રે ગ, સા રે મ પ, ની ધ પ.

સોરઠનું રૂપ.

સા રે મ પ મ રે સા, ની સા રે મ રે, પ મ રે, મ પ ધ મ રે, રે સા,
ની સા રે સા, ની ધ પ, ની સા, રે મ રે, મ પ ધ મ રે સા, રે મ પ, ની ધ પ,
મ પ ધ મ રે સા, સા રે મ પ, ની સાં, ની ની સાં, સાં ની ધ પ, ધ મ રે સા.

દેશનું રૂપ.

સા રે મ પ, ની ધ પ, પ ધ પ મં, ગ રે ગ સા, રે રે મ પ ની ધ પ, ની સાં,
ની ધ પ, ધ ની ધ પ, મ પ ધ, મ ગ રે ગ સા, રે મ પ, ની ધ પ; મ પ ની સાં,
ની સાં રે સાં, ની ધ પ, ની સાં, ની ધ પ, મ ગ રે ગ સા રે મ પ, ની ધ પ.

તીલક કામોદ.

એ રાગ ખમાજ થાટમાં છે, ને ઘણા મધુર લાગે છે. એમાં રે વાદી,
પ સંવાદી છે, ને રાતના બીજા પ્રહરને છેડે ગવાય છે. એમાં સારેગ, સા ની એ
સ્વરો ઘણા ન્હાતા છે, ને તેપરથીજ એ રાગ ઓળખાય છે.

પકડ=પ્ર ની સા રે ગ સા, રે પ મ ગ, સા રે ગ, સા ની.

તીલક કામોદનું રૂપ.

સા ની સા, પ્ર ની સા રે ગ સા, રે પ મ ગ. સા રે ગ, સા ની, પ્ર ની-
સા રે ગ સા; રે ગ મ પ, ગ મ પ, ધ મ ગ, રે પ મ ગ, સા રે ગ, સા ની;
ધ મ, પ ગ, મ રે, પ મ ગ રે, સા રે ગ, સા ની, પ્ર ની સા રે ગ, સા ની-
પ્ર ની, સા રે ગ સા; મ મ પ ની સાં, ની સાં રે સાં, ની ધ મ પ, ધ મ ગ,
રે પ મ ગ, સા રે ગ, સા ની, પ્ર ની સા રે ગ, સા.

જયજયવંતી.

આ સોરઠ અંગનો રાગ છે. કોઇકો કહે છે કે એમાં ગૌડ, બીલાવલ,
અને સોરઠ એમ ત્રણ રાગો મળે છે. એમાં રે વાદી, પ સંવાદી છે, ને લગભગ
મધરાતને સુમારે (રાતના બીજા પ્રહરને છેડે) ગવાય છે. આ રાગમાં એક
ખાસ ખ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે એ રાગ ખમાજ થાટમાં હોવા
છતાં એમાં કોમળ ગંધાર લેવાય છે, ને તે આવી રીતે આવશે.—રે ગ રે સા.
એમાં બંને ગ ની, તથા બાકીના શુદ્ધ સ્વરો છે. એનો અંગ્રે મ મ પ ની સાં
એમ સોરઠ માફકજ આવશે.

પકડ=રેગરેસા, નીધપ પપરેરે. (રેપની સંગતી હમેશ દેખાશે.)

જયજયવંતીનું રૂપ.

સારેરે, ગગમગરેસા, રેગરેસા, નીધપ પપરેરે. ગમ, ગમરેસા. નીસારેસા, રેગરેસા, રેનીસા, રેરે, ગમપ, ગમરેસા, નીસા રેગરેસા નીધપ. પપરેરે ગમરેસા, નીનીધપ, મપમરેગરે સાંનીધપ, નીધપ ધમરે. પગમપ, રેગરે નીસા.

ગૌડ મલ્લાર.

આ એક સહેલો ને સાધારણ રાગ છે. એમાં ગૌડ અને મલ્લાર બંને રાગોનું મીશ્રણ છે ગૌડનું અંગ રેગરેમગ છે, ને મલ્લારનું અંગ મપધસાંધપમ છે, માટે એ બંને મળીને આ રાગ થાય છે. મ વાદી છે. આરોહમાં ની દુર્બલ છે. કોમળ ની આ રાગમાં ઝાઝો આવતો નથી, તેથી કોઈકે એને શંકરાભરણુ થાટમાં પણ માને છે. એ વરસાદની રૂતુમાં ગવાય છે. મલ્લારના બીજા ઘણા પ્રકાર છે, જેમાંના કેટલાક આપણે આગળ જતાં જોઈશું. ગૌડ મલ્લાર આવી તરાંહથી ગવાશે—રેગરેમગરેસા, રેગરેગ મપમગ, મરેમમપ, મપધસાંધપમપમ, રેગરેમગરેસા.

ગારા.

આ એક આધુનીક પ્રકાર છે, તેથી એને ધુન કહે છે. સા વાદી, ને મ સંવાદી છે, ને કોઈપણ ટાઇમે ગવાય છે. એ રાગ મંદ્ર અને મધ્ય સ્થાનમાંજ શોભે છે. આ રાગ ખ્યાનમાં રાખવાની એક યુક્તિ એવી છે કે મંદ્ર મ ને સા કલ્પીને મધ્યમ સુધીના ક્ષેત્રમાં આરોહ યમનના સ્વરોથી કરવો, ને અવરોહ જાંજોટીના સ્વરોથી કરવો. એમાં ગની કોમળ તથા તીવ્ર બંને આવશે.

ગારાનું રૂપ.

સાગમ, રેગરેસા, નીસારેસા, ધનીધ, મમધનીસા રેનીસા, ગમપ, ગમ, રેગરેનીસા, નીસાધનીધ, નીસા, ગમપ, ગમ, રેગરેનીસા; ગમ, ગમ, રેગરે, પમ, રેગરે, નીસા રેગરે, ધનીપધ મપગમ રેગરેનીસા, પધનીસા, રેગરેનીસા.

પ્રકરણ ૬ મું.

ભૈરવ થાટના રાગો.

હવે આપણે ભૈરવ થાટના રાગો લઈશું. ભૈરવ થાટના સ્વર સારે ગ મ પ ધ ની. આવા છે, એ તમો જાણો છો, એટલે એ થાટના દરેક રાગોમાં રે ધ કોમળ ને બાકીના શુદ્ધ સ્વરો આવશે.

ભૈરવ.

ભૈરવ રાગ મોટો ને અતિ ગંભીર છે. તે સહવારે પ્રાતકાળે ગવાય છે. એ સંપુર્ણ છે. ભૈરવ થાટનો એ આશ્રય રાગ છે. વાદી ધ, સંવાદી રે છે. એમાં રે ધ સ્વરો અજબ ખુબીથી ગવાય છે, તે પરથીજ એ રાગ આળખાય છે. ભૈરવના ઘણા પ્રકાર છે, જેમકે અંગાલ ભૈરવ, આનંદ ભૈરવ, વગેરે.

ભૈરવનું રૂપ.

સારે રે સા, ધ સા, રે સા, મ ગ રે રે સા, ધ ધ ની સા, મ ગ રે, ગ રે રે સા ની સા, પ મ ગ રે સા, ધ ધ પ, મ પ મ ગ રે, ગ મ પ મ ગ રે રે સા; ધ ધ પ મ પ, ની ધ પ મ પ, મ ગ રે, પ મ ગ રે રે સા; ની સા ગ મ પ ધ ની સાં, સાં ની ધ ધ પ, મ પ મ ગ મ ગ રે રે સા, ની સા ધ ધ ની સા રે રે સા ની સા.

ભૈરવના બીજા પ્રકારો.

ભૈરવમાં ની વર્ગ કરીને પાડવ રૂપ ઉત્પન્ન કરીને અવરોહમાં ગ વક્ર કરવો (ગમરેસા) એટલે અંગાલ ભૈરવ થશે.

ભૈરવના રૂપમાં બંને ગંધાર નિપાદ (કોમલ તીવ્ર) લેવાથી શીવમત ભૈરવ થશે. એ બંને પ્રકારમાં ધ વાદી રે સંવાદી છે.

ભૈરવ અને બીલાવલ મીક્ષ કીધાથી આનંદ ભૈરવ થાય છે. એમાં સા વાદી, મ સંવાદી છે.

ભૈરવ અને કાફી મીક્ષ કીધાથી અહીર ભૈરવ થાય છે, ને ભૈરવ ને ભૈરવી મીક્ષ કીધાથી હીંગળ થાય છે, ઉપલા સર્વે પ્રકારો પ્રાતકાળેજ ગવાય છે.

રામકલી.

એ રાગ, ભૈરવ જેવોજ છે, પણ ભૈરવના જેટલો ગંભીર નથી. વળી ભૈરવ જેટલો મંદ્રસ્થાનનો જાસ્તી પ્રયોગ આમાં થતો નથી, તથા મગરે, સા વગેરે સ્વરોની સુંદર ગંભીર મીઠા આમા નથી, તેથી તે ભૈરવથી નિરાજો ઓળખી શકાય છે. વળી એમાં ભૈરવના સ્વરો ઉપરાંત કોમળ ની તથા તીવ્ર મં પણ આવે છે, જે નીચે પ્રમાણે ખુબીથી લેવાય છે. નીસગમપ, ધધપ, મંપ ધ ની ધ પ, મગમ, રે રે સા.

રામકલીમાં વાદી પ, સંવાદી સા છે, ને પ્રાતકાલે ગવાય છે. જાતિ સંપુર્ણ છે.

રામકલીનો એક ખીજો પ્રકાર, ઓડવ સંપુર્ણ છે. પણ તે અપ્રસીધ્ધ હોવાથી આપણે તો આ સંપુર્ણ રામકલીજ કરીશું. તે અપ્રસીધ્ધ પ્રકારમાં આરોહમાં મની વર્જ કરે છે.

રામકલીનું રૂપ.

સા ગ મ પ, ધ ધ પ, મ ગ મ, રે રે સા; ધ ધ પ, મં પ ધ ની ધ પ, મ ગ મ, રે સા મ ગ મ, ધ ધ પ, પ મં પ, ગ મ રે, સા; સા મ ગ મ ધ ધ પ, મં પ ધ ની ધ પ, મ ગ મ રે, સા; ગ મ પ, ધ, ની સાં, પ ધ ની સાં, રે રે સાં, ની સાં ની ધ પ, મં પ ધ ની ધ પ, ગ મ રે, સા.

ગુણકી.

ગુણકીમાં ગની વર્જ હોવાથી એ ઓડવ રાગ છે. એ ભૈરવ થાટમાંથીજ નીકળે છે, તે કહેવાની જરૂર નથી. ધ વાદી, રે સંવાદી છે, ને પ્રાતકાલે ગવાય છે.

ખીલાવલ થાટમાં કલ્યાણને ખીલાવલના મીશ્રણથી જે એક પ્રકાર થતો હતો. તેને પણ ગુણકલી નામ હતું. આ ગુણકીને પણ કોમળ કો ગુણકલી કહે છે. પણ તે ખીલાવલ પ્રકારથી આ તદ્દન જૂદોજ રાગ છે.

ગુણકીનું રૂપ.

સા રે રે સા, ધ ધ સા, રે સા, મ રે, પ મ રે, સા; ધ ધ પ પ, મ પ મ, રે રે સા; મ પ ધ સાં, ધ ધ સા, રે રે સાં, ધ સાં ધ ધ પ, મ પ મ રે, સા.

જોગ્યા.

જોગ્યા રાગ, ગુણક્રીની નજીકનો છે. એમાં આરોહમાં ગ ની વર્ગ ને અવરોહમાં માત્ર ગંધારજ વર્ગ છે, એટલે એ ઝોડવ—પાડવ રાગ કહેવાશે. એમાં વાદી કોઇ સા માને છે, ને કોઈ મ માને છે. એમાં સા મ પ એ ત્રણે સ્વરો મહત્વના છે. વખત પ્રાતકાળનોજ છે.

જોગ્યાનું રૂપ.

મ રે સા, રે મ પ, મ પ ધ મ, રે સા, મ પ ધ પ ધ મ, રે મ રે સા, ની ધ પ ધ મ ની ધ મ રે સા, રે રે સા, ધ પ ધ સાં ની ધ પ, મ પ ધ મ, રે સ; મ પ ધ સાં, રે સાં મ રે સા, રે સાં ની ધ પ, સાં ની ધ પ, મ પ ધ મ, રે રે સા.

સાવેરી.

સાવેરી પણ જોગ્યાની નજીકનોજ રાગ છે. એને કોઇકો દક્ષીણનો જોગ્યા કહે છે. એ ઝોડવ—સંપુર્ણ છે. ને આરોહમાં ગ ની સ્વરો વર્ગ છે. અવરોહમાં ગંધાર લેવાતો હોવાથી એ જોગ્યાથી નૂદો થઈ શકશે. પણ એ બંને રાગો જુદા દેખાડવામાં ઘણી કુશળતા જોઈશે, મ પ ધ સાં રે સાં, એવી રીતે જોગ્યા તથા સાવેરી બંનેમા આવશે પણ અવરોહ કરતાં જોગ્યામાં ધ મ રે સા આવશે, જ્યારે સાવેરીમાં તેમ ન કરતાં ધ પ મ ગ રે સા આવશે સાવેરીમાં વાદી સા, ને સંવાદી પ છે, પણ કોઇકો પચમને પણ વાદી માને છે. ગાવાનો વખત પ્રાતકાળનોજ છે. એ રાગ ઝાઝો પ્રસીધ્ધ નથી. તે નીચે મૂજબ ગવાય છે.

રે સા. ધ ધ રે સા, પ મ પ મ ગ રે સ રે મ પ ધ મ પ. રે મ પ, ધ ની ધ પ, મ પ ધ પ, મ ગ રે સા; પ પ ધ સાં, રે સાં, રે સાં ની ધ ની ધ પ, મ પ ધ પ, મ પ, મ ગ રે સા.

બીલાસ.

બીલાસમાં “ મ ની ” સ્વરો વર્ગ હોવાથી ઝોડવ છે. બીલાવલ થાટમાં મની વર્ગ કરવાથી દેશકાર થયો હતો. તેજ દેશકારમાં જો રે ધ સ્વરો કોમળ કરે તો બીલાસ રાગ થશે. એમાં ધ વાદી, ગ સંવાદી છે; ને પ્રાતકાળે ગવાય છે.

બીલાસનું રૂપ.

ધ ધ પ પ, ગ પ ધ પ, ગ રે સા, સા રે સા, ગ પ ધ-પ, સ રે ગ પ ધ ધ પ, ગ પ ધ પ, ગ રે સા; રે રે સા, ગ પ ધ ધ સાં, ધ ધ પ, રે સાં ધ ધ પ, ગ પ ધ સાં ધ પ, ગ પ ધ ધ પ, ગ પ ધ પ ગ રે સા.

પ્રભાત.

આ સંપુર્ણ રાગ છે, પ્રાતકાળે ગવાય છે, ને મ વાદી. સા સંવાદી છે. એ ભૈરવ અંગે ગવાય છે. એમાં તીવ્ર મ થોડા પ્રમાણમાં લેવાય છે. કામળ મનુ મદત્વ ઘણું છે, તીવ્ર મ લલત અંગે લેવાય છે. મ ગ મ પ ધ પ, મ રે, ગ મ મ, ગ મ ગ રે સા એવી રીતે મ લેવાય છે.

કાલીંગડો.

આ એક સહેલો ને સાધારણ રાગ છે. એ સંપુર્ણ છે; વાદી સંવાદી કોઈપ સા માને છે, ને કોઈ ધ ગ માને છે. પાછલી રાતે એ ગાવાનો વખત છે. પ્રચારમાં ઘણી વેળા “ પરજ ” સાથે કાલીંગડો મીક્ષ કરીને ગાય છે. ને ત્યારે તેમાં બંન્ને મધ્યમ લે છે. એ રાગ મધુર છે, પણ ભૈરવ જેવો ગંભીર નથી. વળી ભૈરવની માફક રે ધ સ્વરોને આંદોલન ન દેતાં વચ્ચે વચ્ચે પંચમ ચમકતો રાખ્યો હોય તો એ ભૈરવથી નીરાળે. થઈ શકશે.

કાલીંગડાનું રૂપ.

મ પ ધ પ. મ ગ, મ મ પ પ, ધ ધ પ ધ મ પ, મ ગ રે સા, ધ પ ધ મ પ, મ ગ મ પ ધ મ, ગ મ રે ગ, પ ધ પ, ગ મ ગ, ની સાં ની ધ પ મ પ ધ પ, મ ગ, ની સા ગ મ પ, સાં ની ધ પ, મ પ ધ પ મ ગ, ગ મ પ ધ પ મ ગ મ ગ રે સા.

ની સા ગ મ પ પ, સાં રે સાં ની ધ પ, મ પ ધ પ મ ગ; ની સા ગ મ, રે ગ મ પ, ગ મ ધ ધ પ પ ગ મ, ની ધ, સાં ની ધ પ, મ પ ધ પ ગ મ ગ; ની ની ધ પ, ધ ની સાં રે સાં ની ધ પ, મ મ પ પ, ધ ધ પ પ, ગ મ પ ધ પ મ, ગ મ ગ રે સા.

દેશગૌડ.

આ રાગ ઓડવ છે, ને ગમ સ્વરો વર્ગ છે. એ બે તરાંહથી ગવાય છે. એ ભૈરવ અંગે, ને બીજો શ્રી અંગે. ભૈરવ અંગે ગવાય ત્યારે ધ વાદી ને રે સંવાદી થશે, ને શ્રી અંગે ગવાય ત્યારે રે વાદી ને પ સંવાદી થશે. ભૈરવ અંગે આવી રીતે ગવાશે. સારે સા, પ ધ ની સાં, સાં ની ધ ધ પ, ની ધ ધ પ રે સા ને શ્રી અંગે આવી રીતે ગવાશે. સારે સા, રે રે પ પ, ધ ની સાં, સાં ની ધ પ, રે પ પ, રે રે સા. એ રાગ પ્રસીધ્ધ નથી.

મેઘરંજની.

આ રાગ પણ અપ્રસીધ્ધ છે. એમાં પધ સ્વરો વર્જ છે, તેથી તે ગાવાનો મૂડકેલ છે. એમાં તાન ઝાઝી લઈ શકાતી નથી, કારણ મ અને ની વચ્ચેનો ગાલો મોટો છે. વાદી મ, સંવાદી સા છે. તીવ્ર મ વીવાદીના નિયમે કાઠવાર એમાં લેવાય છે. તે નીચે મૂળ્ય છે. ની રે ગ મ, ગ રે ગ મ, ની સાં રે સાં, ની સાં, મ ગ મ, ગ રે સા.

સૌરાષ્ટ્ર ટંક.

ભૈરવ, કાલીંગરા, ને લલત રાગો મીઠા કરવાથી સૌરાષ્ટ્ર થાય છે. એમાં વાદી સા સંવાદી મ છે, ને સહવારે પ્રાતકાળે ગવાય છે. એમાં ભૈરવ અંગ મુખ્ય છે. એ રાગ અપ્રસીધ્ધ છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પુર્વી થાટના રાગો.

કલ્યાણ, બીલાવલ, ખમાજ, ને ભૈરવ થાટના રાગો કર્યા પછી હવે આપણે પુર્વી થાટના રાગો લઈશું. પુર્વિને ગ્રંથમાં કામવર્ધની કહે છે, તે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. પુર્વી થાટના સ્વરો સા રે ગ મ પ ધ ની એમ રે ધ કામળ, મ તીવ્ર, ને બાકીના શુદ્ધ સ્વરો છે, માટે એ થાટના સર્વે રાગોમાં એજ સ્વરો આવશે.

રાગ પુર્વી.

પુર્વી થાટનો આશ્રય રાગ પુર્વી છે. એ ધણો પ્રસીધ્ધ છે ને સંપુર્ણ છે. વાદી ગ, સંવાદી ની છે, ને સાંજને વખતે ગવાય છે. એમાં બંને મ આવે છે.

પકડ=ની સા રે ગ, મ ગ, પ ધ મં પ, ગ મ ગ.

પુર્વીનું રૂપ.

ગ રે સા, ની રે સા, ની સા રે ગ, મ ગ, રે ગ, રે સા, ની રે સા; ગ રે સા, ની ની સા રે ગ, મ રે ગ, ની રે ગ મ ગ, મં મ ગ મ ગ, ની રે ગ, મં ગ રે સા;

પ મ ગ મ ગ, રે ગ મ ધ મ ગ રે સા; ની રે ની ધ પ મ પ, ની ધ પ મ પ, ધ મ પ.
મ ગ મ ગ, ધ મ ગ, મ ગ રે સા; ગ મ ધ મ સાં નો રે સાં, ની રે ગ રે સાં,
રે ની ધ પ મ ધ ની ધ ની ધ પ મ પ મ ગ મ ગ, ની રે ગ મ ધ મ ગ રે સા.

શ્રી રાગ.

એ રાગ ઓડવ-સંપુર્ણ છે, ને આરોહમાં ધ વર્જ છે. એ ધણો પ્રસીધ્ધ ને જૂનો રાગ છે. વાદી રે, સંવાદી પ છે, ને સાંજે “સનસ્ટ”ના ટાઈમે ગવાય છે. તે નીચે મુજબ છે.

શ્રી રાગનું રૂપ.

રે રે સા નીં સા, રે રે સા, ની રે ગ રે સા. મ ગ રે, ગ રે સા, રે રે પ પ,
મ ધ પ, મ ગ રે ની ધ પ મ ગ રે રે, પ મ ગ રે, ગ રે સા, ની રે સા; મ પ ની સાં
રે ની ધ પ, મ ધ મ ગ રે ગ રે સા.

ગૌરી.

પ્રચારમાં ગૌરી રાગ સંખંધી બહુ મતભેદ છે, કેમકે એ ઘણીક જુદી જુદી રીતે ગવાય છે. એ પુર્વી થાટમાં છે, એટલે રેઘ કોમળ તો આવશેજ. મં તીવ્ર છે, પણ કોઈ પ્રકારમાં કોમળ તીવ્ર બંન્ને લેછે. તો વળી કોઈ પ્રકારમાં માત્ર કોમળ મ પણ લેછે. એમાં આરોહમાં ધ વર્જ કરવાનો નિયમ છે. પણ પ્રચારમાં ઘણી વેળા એ નિયમ તુટેલો દ્રષ્ટીએ પડશે. એના કેટલાક પ્રકાર સંપુર્ણ પણ છે. લગભગ છ સાત જુદા જુદા પ્રકારે ગૌરી ગવાય છે. તેમાં શ્રી અંગ પ્રકાર, પુર્વી અંગ પ્રકાર, પુર્યા અંગ પ્રકાર કાલીંગડા અંગ પ્રકાર વગેરે છે. સાધારણ રીતે ઘણા લોકો કાલીંગડા અંગે ગૌરી ગાય છે તે સંપુર્ણ છે, વાદી રે સંવાદી પ છે, ને સાંજે ગવાય છે.

ગૌરીનું રૂપ.

સા ની ધ ની, રે ગ રે, મ ગ રે સા રે ની ની સા; મ ગ મ ધ પ મ, રે ગ રે,
સા ની ધ ની રે ગ રે મ ગ રે સા રે, ની સા. મ મ ગ મ, પ ધ પ, ની ધ પ,
મ મ, સા રે, મ ધ પ મ રે ગ ગ રે, સા ની ધ ની વગેરે.

રેવા.

પુર્વી થાટમાં મની વર્જ કરવાથી રેવા રાગ થાય છે. એ ઓડવ છે. વાદી ગ, સંવાદી ધ, ને સાંજે ગવાય છે. એ અપ્રસીધ્ધ છે. પ ગ, પ ગ રે સા રે ગ, પ ધ પ સા, સા રે સા, સા રે ગ, પ ગ રે સા એવી રીતે ગવાય છે.

માલવી.

એમાં આરોહમાં ની. ને અવરોહમાં ધ તદન દુર્બલ છે. કોઈ તો કહે છે આરોહમાં ની ને અવરોહમાં ધ તદન વર્જ કરવા. એ રાગ શ્રી અંગથી ગવાય છે. વાદી રે, સંવાદી પ છે, ને સાંજે ગવાય છે.

માલવીનું રૂપ.

પ ગ રે રે સા, ગ મં ગ રે ગ, મં ધ સાં, સાં ની પ, ગ મં ગ રે સા, રે રે સા, રે ગ રે સા, પ ગ, રે ગ મં ગ રે સા; સા રે ગ મં ગ, મં ધ સાં, રે ગ રે સાં સાં ની પ, મં ધ રે સાં ની પ ગ પ ગ રે સા.

ત્રીવેણી ને ટંકી.

આ બંન્ને રાગો ઝાઝા પ્રસીધ્ધ નથી. એ બંન્ને એકેકની બહુ નજીક છે. બંન્ને ધાડવ રાગો છે, ને મ બંન્નેમાં વર્જ છે. બંન્ને રાગો ગાવાનો વખત પણ સાંજનોજ છે. ફરક માત્ર એટલોજ કે ત્રીવેણીમાં રે વાદી છે, જ્યારે ટંકીમાં પ વાદી છે. ત્રીવેણી આવી રીતે ગવાય છે=રે સા, ગ પ ગ રે સા રે રે પ, ધ પ, સાં ની ધ પ, ગ પ ગ રે સા, ટંકી આવી રીતે ગવાય છે=ગ રે સા, પ પ ગ રે, ગ પ ગ રે સા, રે ગ પ પ, ધ પ ની ધ પ, ગ પ ગ રે સા, ગ ગ પ પ.

પુર્યા ધનાશ્રી.

એ પુર્વી રાગની નજીકનો રાગ છે. પુર્વીમાં બંન્ને મધ્યમ આવે છે, જ્યારે આમાં એકજ તીવ્ર મં આવશે. વાદી પ, સંવાદી રે છે, ને સાંજે ગવાય છે. એમાં મંરેગ, અતે રે ની ધ પ એ એની એક નાહતી પકડજ ગણાય છે. એ સંપુર્ણ છે.

પકડ=ની રે ગ, મં પ ધ પ, મં ગ, મં રે ગ, ધ મં ગ રે સા.

પુર્યા ધનાશ્રીનું રૂપ.

પ પ, મં ધ પ, મં ગ મં રે ગ, સા ગ મં ધ મ, ગ રે સા; ની રે ગ રે ગ, પ પ મં ધ પ. મં પ ની ધ પ, મં ગ, મં રે ગ, મં ધ ની રે ની ધ પ, મં ગ, મં રે ગ, મં ધ મ ગ રે સા; મ ગ મ ધ પ સાં. રે સાં, સાં ની ધ, રે ની ધ પ, મં પ, મં ગ, મં રે ગ, રે રે સા.

જેતશ્રી.

આ રાગ ધણાજ થોડા લોકો જાણે છે, ને તે કવચીતજ સાંભળવામાં આવે છે. એ ઝાડવ-સંપુર્ણ છે, ને આરોહમાં રે ધ વર્જ છે. ગ વાદી, ની સંવાદી છે, ને સાંજે ગવાય છે.

જેતશ્રીનું ૩૫.

ની સા ગ મં પ ધ મં પ, મં ગ, ધ મ ગ રે સા; ની સા ગ રે સા, ગ પ, મં ધ પ, મં ગ પ મં ગ રે સા; મં ગ મં ધ પ, સાં, ની રેં સા. ગં રેં સાં, મં ગ, પ મં ગ રે સા.

દીપક.

આ રાગની એક એવી કથા છે કે અસલના વખતમાં તાનસેન જેવા મોટા ગવૈયાઓ જ્યારે આ રાગ ગાતા, ત્યારે દીવા પોતાની મેળે સળગી જતા. આવો અમત્કાર હમણા થતો નથી. કેટલાકો એમ માને છે કે તે અસલનો દીપક રાગ તો નષ્ટ થયો છે. એથી એ ઘણાખરા લોકો હાલમાં ગાતા નથી. એટલે એ અપ્રસીધ્ધ જેવોજ છે. દીપક રાગ પુર્વી થાટમાં માન્યો છે ને તેમાં આરોહમાં રે, અને અવરોહમાં ની વર્ગ છે, વાદી સા સંવાદી પ છે, ને સાંજે દીવા થવાના ટાંધમે ગવાય છે.

પરજ.

એ રાગ સંપુર્ણ છે. એમાં બંને મધ્યમ આવે છે. વાદી સા, સંવાદી પ છે, ને રાતના છેવટના પ્રહરે ગવાય છે. એ સહેલો રાગ છે. એની ગતી ચપલ છે; એમાં સાં રેં સાં રે ની ધ ની, તથા મં પ ધ પ ગ મ ગ એ સ્વર સમૂહાય રાગવાચક કહેવાય છે.

પરજનું ૩૫

ની સા ગ મ ગ, મં ધ ની સાં ધ ની સાં ની ધ પ, ગ મ ગ, ની સા ગ મ ગ, ની ધ પ, મં પ ધ પ ગ મ, રે સા; મં ધ મં ધ ની ની સાં, સાં રેં સાં રેં ની ધ ની, મં ધ સાં ની ધ પ, મં પ ધ પ ગ મ ગ.

અસંત.

એના બે પ્રકાર છે. એકમાં પ વર્ગ કરીને ધ તીવ્ર લે છે, બીજા પ્રકારમાં સંપુર્ણ માને છે. આપણે પુર્વી થાટમાં વસંત માન્યે છીએ, તેથી તેનો ધ કોમળ છે. આરોહમાં પ લેવાનો નથી, કારણ પ નો જસ્તી પ્રયોગ થતાં પરજ રાગ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. પરજના જેવો અસંત ચપલ ગતિનો નથી, પણ ગંભીર છે. રેં ની આરોહમાં દુર્બલ છે. એમાં બંને મધ્યમ લલત અંગે લેવાય છે. મં ધ રેં સાં, ની ધ પ એટલાજ સ્વરો બરાબર રીતે ગાવાથી રાગ સ્પષ્ટ થશે. વાદી સા, સંવાદી પ. વસંત રતુમાં એ ગવાય છે.

અસંતનું રૂપ.

સાં ની ધ પ, મં ગ મં ધ રેં રેં સાં, સાં ની ધ ની ધ પ, મં ગ મં ગ,
રેં રેં સા, ની સ મ મ, ગ, મં ધ સાં, રેં સાં, ની રેં ગં રેં સાં, રેં ની ધ પ,
મં ધ સાં ની ધ પ, મં ગ મં ગ, મં ધ રેં રેં સાં.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મારવા થાટના રાગો.

હવે આપણે મારવા થાટના રાગો લઈશું. મારવાને શાસ્ત્રમાં ગમનશ્રમ કહ્યો છે. એના સ્વરો સા રે ગ મં પ ધ ની છે, એટલે મારવા થાટના દરેક રાગોમાં તેજ સ્વર આવશે.

રાગ મારવા.

મારવા થાટનો આશ્રય રાગ મારવા છે. એમાં પ વર્જ હોવાથી એ પાડવ છે. રે વાદી. ધ સંવાદી છે, ને તે સાંજે ગવાય છે.

મારવાનું રૂપ.

ધ, મં ગ રે, ગ મં ગ રે સા, ની રે ની ધ મં ધ સા, ની રે ની ધ, ની રે ગ,
મં ધ મં, ની ધ મં, રેં રેં ની ધ મં ગ રે, ધ ધ મં ગ રે સા, ગ ગ મં ધ સાં,
રેં રેં સા, ની સા રેં રે, ની રે ની ધ, મં ધ ની ધ મં ગ, મં ગ રે સા.

પુર્યા.

આ ગંભીર અને મોટો રાગ છે. પ વર્જ છે, એટલે પાડવ છે. ગ વાદી, ની સંવાદી છે. સાંજના બીજાં ટાઈમે ગવાય છે. એ મંદ્ર સપ્તકમાં વધુ ગવાય છે.

પુર્યાનું રૂપ.

ગ રે સા, ની રે સા, ની રે ની ધ મં ધ ની રે સા, ની રે ગ, રે ગ રે
ની રે સા, સા, ની ધ ની મં ગ. મં ધ ની રે સા; ગ, ગ મં ગ, ગ મં ધ ગ
મં ગ. ની મં ગ ધ ગ મં ગ, ની રે ગ, ની રે સા; ગ ગ મં ધ સાં, ની રે સાં,
ની રે ગં, ની રે સાં, ની રે ની ધ, મં ગ મં ગ, ની રે સા.

દીનકી પુર્યા.

ઉપલા પુર્યા રાગને રાતનો પૂર્યા કહે છે, કેમકે “દીનકી પૂર્યા” નામનો એક બીજો રાગ છે, જે પૂર્વ કલ્યાણ પણ કહેવાય છે. તે સંપૂર્ણ છે; વાદી ગ સંવાદી ની છે, ને સાંજે ગવાય છે. તે નીચે મુજબ છે.

સા રે ગ મં પ ધ ની ધ સાં—સાં ની ધ પ મ ગ રે સાં.

જેત.

એમાં મની વર્જ હોવાથી ઓડવ છે. વાદી ગ, સંવાદી સા છે. ધ દુર્બલ છે. એ ઝાઝો પ્રસીધ્ધ નથી. તે આ મુજબ ગવાય છે. સા ગ પ, ગ રે સા, ગ પ ગ, ગ રે પ ધ ગ, પ ગ રે સા વખત સાંજનો છે.

માલીગૌરા.

પુર્યા ને શ્રી રાગનો આ એક મીઠા પ્રકાર છે એ ષાડવ—સંપૂર્ણ છે, ને આરોહમાં પ વર્જ છે. રે વાદી પ સંવાદી છે. એના એક બીજા પ્રકારમાં કામલ ધ આવે છે, ને ત્રીજા એક પ્રકારમાં બંન્ને ધ આવે છે. આપણે અંહી મારવા થાટમાં એને ગણેલો હોવાથી એક તીવ્ર ધ નોજ પ્રકાર કરીશું. તે આ મુજબ છે.

મ ગ રે સા, ની રે સા, ની રે ની, પ મં ગ, મં ધ સા, ની રે ગ રે સા રે પ પ, મં ધ પ, મં ધ મ ગ, રે સા.

વરાટી.

એ સંપૂર્ણ છે. ગ વાદી ધ સંવાદી, ને સાંજે ગવાય છે. એ પણ પ્રસીધ્ધ રાગ નથી. તે આ મુજબ છે.

ની રે ગ, પ ધ ગ, મં ગ રે ગ, મં ગ રે સા—મં ધ સાં, રે ની પ ધ ગ, મ ગ રે સા.

સોહની.

આ પ્રસીધ્ધ ને અતિ મધુર રાગ છે, તેમજ સહેલો પણ છે. એ મધ્ય અને તાર સપ્તકમાંજ શોભે છે, જ્યારે એને મળતોજ પુર્યા રાગ મંદ્ર સપ્તકમાં શોભે છે, એ ષાડવ છે, ને પ વર્જ છે. આરોહમાં રે દુર્બલ છે. રાતના છેવટના પ્રહરે એટલે પાછલી રાતે એ ગવાય છે. ધ વાદી ગ સંવાદી છે.

સોહનીનું રૂપ.

મં ધ ની સાં, રેં સાં ની ધ, ગ, મં ધ ની સાં, રેં રેં સાં ની સાં, ગં,
મં ગં રેં સાં ની સાં ની ધ, મં ધ ની સાં ની ધ, મં ગ, મં ગ રે સા, ની
સા ગ, મં ધ ની સાં.

લલત.

એ પાડવ છે, ને પ વર્ગ છે. આરોહમાં ની દુર્બલ છે. એમાં બન્ને
મધ્યમ સાથે લેવાય છે. વાદી મ, સંવાદી સા છે, ને પાછલી રાતે ગવાય છે.

લલતનું રૂપ.

ની રે ગ મ, ગ મ મં મ ગ મ ગ, ની રે ગ, રે ગ રે સા, ની રે ગ મ;
મં મ ગ, ગ મં ધ, મં ધ મં મ ગ, ગ મં ધ ની રેં ની ધ મં મ ગ મ ગ,
ની રે ગ ની રે સા, ની રે ગ મ; ગ, મં ધ સાં, ની રેં સાં. રેં ની ધ,
મં મ ગ મ ગ, રે ગ રે સા, ની રે ગ મ.

પંચમ.

આ હીંગાલ ને લલતનો મીઠા પ્રકાર છે. આરોહમાં રે પ વર્ગ ને
અવરોહમાં પ વર્ગ છે. લલત અંગ એમાં મૂખ્ય છે. વાદી સા, સંવાદી મ છે.
વખત પાછલી રાતનો.

સા, ગ, મં ધ સાં, સાં ની ધ, મં ધ મં ગ, મં ગ રે સા, સા મ,
મ ગ, મં ધ ની ધ, ની મં ધ, સાં.

પંચમના બીજા ત્રણ ચાર જૂદા જૂદા પ્રકારો પણ છે, પણ તે
ઝાઝા પ્રસીધ્ધ નથી.

બીલાસ.

મારવા થાટમાં પણ બીલાસ નામે એક રાગ છે. એ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં
નથી. એમાં ધ વાદી છે, ને પ્રાતકાળે ગવાય છે. આરોહમાં ની દુર્બલ છે. એ
પણ પ્રસીધ્ધ નથી.

ઉપલા રાગો ઉપરાંત મારવા થાટમાં ભટ્ટાર ને ભંખાર નામે બીજા
બે રાગો છે, પણ તે તદ્દન અપ્રસીધ્ધ છે, ને કદાચજ કોઈ મોટા વિદ્વાન
ગાયકનેજ આવડે છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

કાફી થાટના રાગો.

હવે આપણે કાફી થાટના રાગો કરીશું. કાફી થાટના સ્વરો સા રે ગ મ પ ધ ની છે, માટે એ થાટના સર્વે રાગોમાં એમજ (ગ ની કોમળ, ને બાકીના શુદ્ધ સ્વરો) આવશે.

રાગ કાફી.

કાફી થાટનો આશ્રય રાગ કાફી છે. એ સંપુર્ણ છે. પ વાદી, ને સા સંવાદી છે, ને કોઈપણ ટાઇમે ગવાય તો મધુર લાગે છે એમાં ગ ની કોમળજ છે, પણ કોઇવાર બંન્ને ગની (કોમળ તીવ્ર) લઇને પણ ગવાય છે. એમાં હુમરી ટપ્પા વગેરે સહેલાં ગીતો હોય છે.

કાફીનું રૂપ.

સા રે ગ. મ પ, મ પ ગ. રે સા, સા રે ગ. મ પ. ની, ધ પ મ ગ,
રે સા રે ગ, મ પ મ પ ધ ની સાં ની ધ પ, મ પ ગ, રે સા રે ગ. મ પ;
મ મ પ ધ ની ની સાં, રે ગં રે સાં ની ધ પ, મ પ ગ, રે સા રે ગ. મ પ.

સીંધવી.

એમાં આરોહમાં ગની વર્જ, ને અવરોહ સંપુર્ણ છે. સા વાદી, પ સંવાદી છે.

સીંદુરા.

સીંધવી ને કાફી મીક્ષ કીધાથી સીંદુરા થાય છે. એમાં આરોહમાં ગ વર્જ, ને અવરોહ સંપુર્ણ છે. વાદી પ, સંવાદી સા છે, ને કોઈપણ ટાઇમે ગવાય છે. તે નીચે મુજબ છે.

મ પ ની સાં—રે ગં રે સાં—ની ધ પ મ ગ, રે સા.

ધનાશ્રી.

એમાં આરોહમાં રે ધ વર્જ, ને અવરોહ સંપુર્ણ છે. પ વાદી, સા સંવાદી છે, ને દીવસના ત્રીજા પ્રહરે ગવાય છે. તે આ મુજબ છે.

ની સા ગ મ પ, ધ પ, ની ધ પ, ગ, મ ગ રે સા.

લીમપલાસી.

એમાં આરોહમાં રેધ વર્જ, ને અવરોહ સંપુર્ણ છે. વાદી મ, સંવાદી ની છે, ને દીવસના ત્રીજા પ્રહરે ગવાય છે. એ ઘણો પ્રસીધ્ધ ને લોકપ્રીય રાગ છે.

લીમપલાસીનું રૂપ.

ની સા, મ ગ રે સા, ની સા, ની ધ પ, મ પ ની સા, ની ની સા, ની સા, મ, મ, ગ મ પ, મ પ ની ધ પ, મ પ ગ, મ ગ રે સા; પ મ ગ મ પ ની સાં, ની સાં મં ગં રે સાં, સાં, ની ધ પ, મ પ ગ મ પ, ની ધ પ મ પ ગ, મ ગ રે સા.

ધાની.

એ ઓડવ છે. રેધ વર્જ છે. ગ વાદી, ની સંવાદી છે, ને દીવસના ત્રીજા પ્રહરે ગવાય છે. તે આ મુજબ છે.

ની સા ગ મ ની પ, સાં ની પ મ ગ, સા.

અહીરી.

એ સંપુર્ણ છે. મ વાદી. સા સંવાદી છે, ને દીવસના ત્રીજા પ્રહરે ગવાય છે. એમાં બંને ગ ધ (કોમળ ને તીવ્ર) આવે છે. તે આ મુજબ ગવાય છે.—

સા, રે ગ, મ પ, ધ ની સાં—સાં ની ધ પ, મ, પ ધ મ, રે ગ સા, રે ગ મ, રે ગ સા.

બાગેશ્રી.

આ ઘણો મધુર રાગ છે. એમાં વાદી મ, સંવાદી સા છે, ને મધરાતે ગવાય છે. આરોહમાં ૫ વર્જ છે. (કોમ્પાર કોઈ આરોહ અવરોહ બંનેમાં ૫ વર્જ કરે છે.)

બાગેશ્રીનું રૂપ.

રે સા, ની ધ ની સા, મ ગ, મ ગ રે સા ધ ની સા; મ ધ ની ધ મ, ગ, મ ગ રે સા; ગ મ ધ ની સા, ધ ની સાં, રે સાં, ની સા ગં, મં ગં રે સાં ની ધ, મ ધ ની ધ પ મ ગ, મ ગ રે સા.

માલગુંજ.

એમાં આરોહમાં રે પ, ને અવરોહમાં ૫ વર્જ છે. મ વાદી સા સંવાદી છે, ને મધરાતે ગવાય છે. તે આ મુજબ છે. સા મ, ગ રે સા, ની ધ ની, સા ગ મ. એમાં બંને ગંધાર છે. એ ઝાઝો પ્રસીધ્ધ નથી.

બહાર.

બાજેશ્રી, અડાણા, ને મલ્લાર મીઠા કરવાથી બહાર રાગ થાય છે. એમાં આરોહમાં રે, ને અવરોહમાં ધ વર્જ છે. મ વાદી, સા સંવાદી છે, ને વસંત રૂતુમાં એ ગવાય છે. ની સા ગ, મ પ ગ મ, ધ, ની સાં, રેં ની સાં ની ધ ની પ, મ પ ગ, મ, ધ, ની સાં એ માફક ગવાય છે.

સારંગ.

એ ઓડવ છે, ને એમાં ધ ગ સ્વરો વર્જ છે. એમાં બંને ની લઘને (આરોહમાં તીવ્ર ને અવરોહમાં કોમળ) ગાય તો બીંદ્રાબની સારંગ કહેવાય છે, ને ફક્ત એક કોમળ ની લઘનેજ ગાય તો મધમાદ સારંગ કહેવાય છે. રે વાદી, પ સંવાદી છે, ને બપોરી મધ્યાને ગવાય છે.

સારંગનું રૂપ.

ની સા રે રે, સા ની પ, ની સા, રે રે મ રે, પ મ રે રે, સા; ની સા રે મ પ, ની પ, મ પ ની સાં ની પ, મ પ ની સ રેં રેં સં ની પ, મ પ ની પ, મ પ મ રે રે, પ મ રે રે, સા; મ પ ની સાં, ની સાં રેં રે, સાં, ની સાં રે મં રે રે સાં, રેં ની સાં ની પ, મ પ ની સાં ની પ, મ પ રે મ પ મ રે રે, પ મ રે રે, સા.

એ ઉપરાંત સારંગના બીજાબી અનેક પ્રકારો છે, જેવા કે સામંત સારંગ, સુર સારંગ વગેરે. પણ તે ઝાઝા પ્રસીધ્ધ નથી.

લંકાદહન.

આ એક સારંગ અને કાનડાનો મીઠડ પ્રકાર છે. આરોહમાં ગ ધ વર્જ, ને અવરોહમાં ધ માત્ર વર્જ છે. બપોરી મધ્યાને ગવાય છે. વાદી રે, સંવાદી પ છે. તે નીચે મુજબ ગવાય છે.

સા રે મ રે, મ પ ની સાં, ની પ, રે મ રે, સા ની સા, ગ, મ રે; સા.

શુદ્ધ મલ્લાર.

એ ઓડવ છે, ને એમાં ગ ની વર્જ છે. મ વાદી, સા સંવાદી છે, ને વરસાદની રૂતુમાં ગવાય છે. એની પકડ નીચે મુજબ છે.

મ પ ધ સાં, ધ પ મ, સા રે મ.

મીયાં મલ્હાર.

કાનડા ને મલ્હાર મીક્ષ કીધાથી મીયાં મલ્હાર થાય છે. આરોહ સંપુર્ણ, ને અવરોહમાં ધ વર્જ છે. મ વાદી, સા સંવાદી છે, ને વરસાદની રૂતુમાં ગવાય છે.

ની સા રે મ, રે રે સા, ની સા ની પ્ર, મ પ્ર ની ધ ની ધ, ની ની સા, રે ની સા, ગ મ રે સા; પ મ પ ની ધ, ની ની સાં, રે ની સાં, ની પ, મ પ, ગ મ રે સા.

પીલુ.

આ રાગ પ્રસીધ્ધ, લોકપ્રીય, ને અતિ મધુર છે. એમાં હુમરી, દાદરા, વગેરે સહેલાં ગીતો આવે છે, ને મોટા ખ્યાલ હોતા નથી, તેથી કેટલાકો એને ધુન કહે છે. એમાં કોમળ તીવ્ર બધા બારે સુર લઈ શકાય છે. વાદી ગ, સંવાદી ની છે, ને ગાવાનો વખત જો કે દીવસનો ત્રીજો પ્રહર છે, તો પણ કોઈખી ટાઢમે ગાવાથી મધુર લાગે છે.

પીલુનું રૂપ.

ગ, રે સા, ની સા, ગ, રે ગ, રે ની સા, ની ધ પ્ર મ પ્ર ની સા, ગ, રે ગ રે ની, ની સા; ગ મ પ, ગ-રે ની સા; ની સા ગ મ પ ધ પ, મ પ ગ મ પ ધ પ, ગ-રે ની સા; મ પ ની સાં, ગં, રે ની સાં, સાં ની ધ પ મ પ ગ, રે ની સા.

જંગલા.

પીલુ ને જાંજેદીને મીક્ષ કરવાથી જંગલા થાય છે. વાદી રે, સંવાદી પ છે. કોઈપણ વખતે ગવાય છે. નીચે મુજબ છે.

સા ની ધ પ્ર, ધ સા, રે ગ રે; રે ગ મ પ, ગ મ પ ગ રે, રે ગ, સા રે, ની સા.

બરવા.

એમાં ગ ધ ની બન્ને (કોમળ તીવ્ર) આવે છે. રે વાદી, પ સંવાદી છે. કોઈપણ ટાઢમે ગવાય છે.

પકડ=સા, રે ગ સા; રે મ પ ધ મ પ, ની સાં, સાં ની ધ પ, મ પ, રે ગ રે, ની સા.

બરવા, જંગલા, પીલુ વગેરે રાગોની ગણના મોટા રાગોમાં થતી નથી. એમાં હુમરી, ગઝલ, પદ, ભજન વગેરે સહેલાં ગીતો હોય છે.

તેમજ કાફી, ખમાજ, પીલુ વગેરે અનેક રાગો મીક્ષ કરીને સહેલાં ગીતો ગાય છે, તેને જીલ્લા કહે છે.

કાફી થાટના બીજા અપ્રસિધ્ધ રાગો.

કાફી થાટમાં ઉપલા રાગો ઉપરાંત બીજા ચાર અપ્રસિધ્ધ રાગો પણ છે, તેના નામો પટમંજરી, પટદીપકી, હંસકંકની, દેવસાખ છે. પણ આ રાગો તદ્દન અપ્રસિધ્ધ હોવાથી તેનું વર્ણન અત્રે આપ્યું નથી. એ ઉપરાંત કાનડાના પણ કેટલાક પ્રકાર (જેવાકે હસીની કાનડા, નાયકી કાનડા વગેરે) કાફી થાટનાં આવે છે, તે પણ ઝાઝો પ્રસિધ્ધ ન હોવાથી અત્રે તેનું વર્ણન આપ્યું નથી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

અશાવરી થાટના રાગો.

અશાવરી થાટમાં સા રે ગ મ પ ધ ની એમ ગ ધ ની કોમળ, ને બાકીના શુદ્ધ સ્વરો છે, એટલે એ થાટના રાગોમાં એજ સ્વરો આવશે, અશાવરીને શાસ્ત્રમાં નટ ભૈરવી કહી છે.

રાગ અશાવરી.

અશાવરી થાટનો આશ્રય રાગ અશાવરી છે. એ ઓડવ—સંપુર્ણ છે, તેથી આરોહમાં ગ ની સ્વરો વર્જ છે. વાદી ધ, સંવાદી ગ છે, ને દીવસના બીજા પ્રહરે ગવાય છે. એ ધણો મધુર છે.

અશાવરીનું રૂપ.

મ પ ધ, પ, મ પ ગ, રે સા, સા રે મ પ ધ મ પ, ની, ધ. પ, મ પ ધ મ પ ગ, રે સા, મ પ ધ ધ સાં. ધ સા રે ગં રેં સાં, ધ પ. મ પ ની ધ પ, મ પ ધ મ પ ગ, રે સા.

જૈનપુરી અથવા જીવનપુરી.

એ તદ્દન અશાવરી જેવોજ રાગ છે. જૈનપુરી અને અશાવરીમાં ફરક એટલોજ કે અશાવરી ઓડવ—સંપુર્ણ હોઇને આરોહમાં ગ ની વર્જ છે, જ્યારે જૈનપુરી પાડવ—સંપુર્ણ હોઇને આરોહમાં માત્ર ગંધારજ વર્જ છે; તથા જૈનપુરીમાં આરોહમાં નિખાડ જરા ચઢાવીને ગાય છે. એ બંને રાગોની અસ્તાઇ સરખીજ આવશે, પણ અંત્રામા જૈનપુરીમા મ પ ધ ની સાં એમ ગવાશે, જ્યારે અશાવરીના અંત્રામા મ પ ધ સાં આવશે.

દરબારી કાનડા.

આ અતિ ગંભીર ને મોટો રાગ છે. એ અશાવરી થાટમાંથી નીકળે છે, વાદી રે, સંવાદી પ છે, ને મધરાતે ગવાય છે. એનો ગંધાર ધ્રુવો ખુબીથી હાલતો રહે છે.

દરબારીનું રૂપ.

ની સા, રે રે, સા, ની સા, ધ્રુ ધ્રુ ની સા, રે ની સા, ધ્રુ ધ્રુ ની પ, મ પ ધ્રુ ની પ, મ પ સા, ની ની સા, રે રે સા; સા રે ગ ગ મ, રે રે સા; મ પ ધ્રુ ધ્રુ ની પ, મ પ ગ ગ, સા રે, સા; મ પ ધ્રુ ધ્રુ ની સાં, ધ્રુ ની સાં, રે ની સાં, ગંગ મં રે રે સાં, રે ની સાં ધ્રુ ધ્રુ ની પ, મ પ ગ ગ ગ, સા રે રે, સા.

અડાણા કાનડા.

આમાં પણ દરબારીનાજ સુર છે, પણ એ દરબારી જેવો ગંભીર નથી. તેમજ એનો ગંધાર દરબારીના જેવો હાલતો નથી. વળી દરબારી મધ્ય ને મંદ્ર સ્થાનમાં વધારે ગવાય છે, જ્યારે અડાણા મધ્ય ને તાર સપ્તકમાં વધારે ગવાય છે. અડાણામાં સાં વાદી, પ સંવાદી છે, ને મધરાતે ગવાય છે. કોઈક લોકો અડાણામાં તીવ્ર ધૈવત લે છે, ને તેને કાશી થાટમાં માને છે. પણ સાધારણ રીતે તો અડાણામાં કોમળ ધૈવતજ લેવાય છે. આરોહમાં ની ચઢાવીને ગવાય છે. એ રાગ, સારંગ અંગે ગવાતો હોવાથી એમાં ગંધાર દુર્બલ છે. તે નીચે મુજબ સહેલી રીતે ગવાય છે.

સા રે મ પ, ધ્રુ ની સાં, રે ની સાં, ધ્રુ ની પ, મ પ ગ મ રે સા.

કૌશીક કાનડા.

માલકોશ ને ધનાશ્રી મીક્ષ કીધાથી કૌશીક થાય છે. એ રાગ જરા ભારી છે, ને ધ્રુવો પ્રસીધ્ધ નથી. એ ઓડવ-- સંપુર્ણ છે, ને આરોહમાં “રે પ” વર્જ છે. મ વાદી, સા સંવાદી છે, ને મધરાતે (કાનડા ગાવાના વખતે) ગવાય છે. તે નીચે મુજબ ગવાય છે

ની સા મ, ગ મ સા, ની સા મ, પ ગ, મ ગ રે સા, મ ધ્રુ ની સાં ની ધ્રુ મ, મ ધ્રુ ની ધ્રુ મ, પ ગ, મ ગ રે સા.

દેવગંધાર.

દેવગંધાર રાગ ઝાઝો પ્રસીધ્ધ નથી. એમાં આરોહમાં ગ ધ વર્જ, ને અવરોહ સંપુર્ણ છે. વાદી ધ્રુ, સંવાદી ગ છે, ને દીવસના ખીજ પ્રહરે ગવાય છે.

દેશી.

આ રાગ પણુ ઘણો પ્રસીધ્ધ નથી. એ પણુ ઝાડવ—સંપુર્ણ છે, ને આરોહમાં “ગ ધ” વર્જ છે. પ વાદી, રે સંવાદી છે, ને દીવસના બીજા પ્રહરે ગવાય છે. આરોહમાં ની ચઢાવીને ગાય છે.

દેશીનુ રૂપ.

ની સા રે મ પ ગ, રે ની સા, રે, પ મ પ ગ રે ની સા; મ પ ની ધ ની પ, મ પ ગ, રે ની સા, મ પ સાં, ની સાં, ની સા રેં સાં, ની ધ ની પ, મ પ, ની ધ ની પ, મ પ ધ પ, મ પ ગ, રે, ની સા રે મ પ. ગ, રે ની સા. (એમાં બંન્ને ધૈવત આવે છે.)

સીંધ ભૈરવી.

આ રાગ સહેલો છે, ને સંપુર્ણ છે. એમાં કોઇ પ વાદી ને સા સંવાદી માને છે, ને કોઇ ધ વાદી ને ગ સવાદી માને છે. એમાં બંન્ને ધૈવત આવે છે. દીવસના બીજા પ્રહરે એ ગવાય છે.

પકડ=પ ગ રે ગ, સા રે ની સા, ધ પ ધ સા, ની ધ પ.

ખટ રાગ.

અશાવરી થાટમાં ઉપલા રાગો ઉપરાંત એક ખટ નામે રાગ છે, તે છ રાગોના મીશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલો કહેવાય છે. એમાં રે ગ ધ ની બંન્ને (કોમળ તીવ્ર) આવે છે. ધ વાદી, ગ સંવાદી છે, ને દીવસના બીજા પ્રહરે ગવાય છે. એ રાગ અપ્રસીધ્ધ છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ભૈરવી થાટના રાગો.

હવે આપણે ભૈરવી થાટ લઈશું. ભૈરવીમાં સા રે ગ મ પ ધ ની એમ બધા કોમળ સુર છે, એટલે એ થાટના રાગોમાં તેજ સ્વરો આવશે.

રાગ ભૈરવી.

ભૈરવી થાટનો આશ્રય રાગ ભૈરવી છે. એ સંપુર્ણ ને સહેલો છે પણુ ઘણો મધુર લાગે છે. એમાં વાદી મ, ને સંવાદી સા છે. ગાવામાં વખત જો કે સહવારનો છે, પણુ કોઇપણ ટાઇમે ગવાય છે.

ભૈરવીનું ૩૫.

ગ, સા રે સા, ધ્રુ ની સા રે ની સા, ગ રે ગ, સા રે સા, ની સા ગ
મ પ, ધ પ, ની ધ પ, ગ મ ગ રે સા; ધ મ ધ ની સાં, રેં સાં, ગં, સાં રેં
સાં ની ધ પ, ગ પ, ની ની ધ પ, મ ગ રે સા રે ની સા.

માલકોશ.

ભૈરવી થાટમાં રે પ વર્જ કરવાથી માલકોશ થાય છે. એ મોટો ને ગંભીર
રાગ છે. મ વાદી, સા સંવાદી છે, ને રાતના ત્રીજા પ્રહરે ગવાય છે.

માલકોશનું ૩૫.

ની સા મ, ગ મ સા, ની સા, ધ્રુ ની સા, મ મ, ગ, ગ મ ધ મ,
ગ મ ધ ની ધ મ, ગ મ સા, ધ્રુ ની સા, મ ગ; ગ મ ધ ની સાં, ધ ની સાં,
ગં સા, ગં મં સાં, ની સાં, ધ ની ધ મ, ગ મ ધ મ, ગ મ સા, ધ્રુ ની સા, મ ગ.

ભુપાલ.

ભૈરવીમાં મ ની વર્જ કરવાથી ભુપાલ થાય છે. એનો વાદી ધ, સંવાદી ગ
છે, ને દીવસના પીજા પ્રહરે ગવાય છે. એ રાગ પ્રસિધ્ધ નથી. તે આ
પ્રમાણે ગવાય છે.— ગ પ ધ સાં—સાં ધ પ, ધ ગ રે સા.

શુદ્ધ અશાવરી.

તદન અશાવરી માફકજ આ રાગ ગવાય છે, પણ એમાં રે કોમળ આવે
છે, તેથી એ ભૈરવી થાટમાં આવે છે. એ ઘણો સુંદર લાગે છે. અશાવરીનાજ
રૂપમાં રેખમ કોમળ લાગે ગાશે તો શુદ્ધ અશાવરી થશે. માટે એનું બુદ્ધ ૩૫
અત્રે આપવાની જરૂર નથી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

તોડી થાટના રાગો.

તોડી યાને વરાળી થાટમાં સા રે ગ મ પ ધ ની એમ રે ગ ધ કોમળ ને
મં તીવ્ર છે, માટે એ થાટના રાગોમાં એજ સ્વરો આવશે. દશ થાટમાનો આ
તોડીનો થાટ છેલ્લોજ છે.

રાગ તોડી.

તોડી થાટનો આશ્રય રાગ તોડી છે. એ સંપુર્ણ છે. વાદી ગ ને સંવાદી ધ છે. કોઈ એથી ઉલટું યાને ધ વાદી, ને ગ સંવાદી માને છે. દીવસના ખીજ પ્રહરે એ ગવાય છે.

તોડીનું રૂપ.

સા રે ગ, રે ગ, રે સા, ની સા, ધ ની સા રે ગ. મં પ મં ગ, રે ગ, રે સા; મં પ ધ પ, ની ધ પ, મં ધ મં ગ, રે ગ રે સા; મં ધ ની સાં-ગં રે સાં, રે ની ધ પ, મં ધ ની સાં, ની ધ પ, મં પ ધ મં ગ, રે ગ. રે સા.

ઉપલાં તોડીના રૂપમાંથી પંચમ વર્જ કરે, તો ગુર્જરી તોડી થાય છે. એ ઉપરાંત તોડીના ખીજ પણ કેટલાક પ્રકાર છે, પણ તે અપ્રસિધ્ધ છે.

મુલતાની.

તોડીનાજ સ્વરો મુલતાનીમા પણ છે. એ બંને રાગો અકેકની નજીકનાજ છે. મુલતાનીમાં પ વાદી, સા સંવાદી છે, ને તે દીવસના ચોદા પ્રહરે ગવાય છે. વળી તોડીના અંત્રામાં હમેશાં મં ધ ની સાં આવે છે. જ્યારે મુલતાનીમા મં પ ની સાં આવે છે. કેમ કે આરોહમાં “ રે ધ ” વર્જ છે.

મુલતાનીનું રૂપ.

ની સા મં ગ રે સા, ની સા ગ મ પ, ગ મ પ, મં ગ મં ગ રે સા; ગ મં પ ની સાં, ગં રે સાં, પ ની સાં ની ધ પ, ગ મ પ ની ધ પ, ગ મ પ, મં ગ મં ગ રે સા.

તોડી અને મુલતાની બંનેમાં ગંધાર કોમળજ છે, પણ તે બંને ગાવામાં જુદા પડે છે, કેમ કે મુલતાનીમાં ગંધાર ઉપરથી યાને મં ગ એવી રીતે મેનો કણ લાગીને આવે છે, જ્યારે તોડીના ગંધાર અતિ કોમળ છે. એવા રાગો ને સ્વરો માત્ર ચોપડીમાંથી વાંચીનેજ કરવા કરતાં એકવાર કાને બરાબર ગાતાં સાંભળીને પછીજ કરવા.

મારી તરફના છેવટના બે બોલ.

આ ચોપડી લખીને પ્રગટ કરવાનું મારું કામ પાર પાડવા માટે પ્રથમ તો હું તે બારે લક્ષ્મણના લઝારો લઝાર શુક કરું છું.

મે “ગાયન ઉત્તેજક મંડળી”ના કલાસમાં, આપણા માનવંત પંડીત વી. એન. ભાતખંડેના હાથ હેથળ, તથા હમારા માનવંત ઉસ્તાદ ગણપતિભુવા ભીંવલડીકરના હાથ હેડળ, જે સંગીતની તાલીમ લીધી હતી, તેના પરીણામે, તથા પંડીત ભાતખંડેની જ થીયરી બુકસની મદદથી હું આજે આ ચોપડી લખી શકી છું. ને તે માટે હું એઓનો જેટલો ઉપકાર માનું એટલો ઓછો છે.

સંગીતની ઉન્નતિ માટે પંડીત ભાતખંડે તનમન ધનથી જે શ્રમ ઉઠાવી રહ્યા છે, તે માટે એવળને ખરેજ ધન્યવાદ ઘટે છે. એવળે સંગીત માટે જે જે ક્યું છે, તે ન ક્યું હોત, તો આજે આપણું દેશી સંગીત ઘણુંજ પછાત રહ્યું હોત. ને હું પાક પરવરદેગાર પાસે હાથ જોડીને દુવા માગું છું કે તે કીરતાર, એ ભલા, પરગળુ. નેક અલસ્થને પૂર તંદરોસ્તી સાથે લાંબા આયુષ્ય બક્ષે. કે જેથી એવળ હજી પણ સંગીતની ઉન્નતિ માટે વધુ કાર્યો કરી શકે. અને આપણે ઇચ્છી શું કે આપણો ભારત દેશ એવા અનેક “ભાતખંડેઓ” મેળવવા ભાગ્યશાલી થાય, કે જેથી આપણું દેશી સંગીત જે અસલના જમાનામા ઘણુંજ આગળ વધેલું હતું, પણ પાછલથી તેની દુર્દશા થઇને તદન પડી ભાંગ્યું હતું, તે એવા અનેક “ભાતખંડેઓ” ના શ્રમથી ફરી પાછું ચઢતી સ્થિતિએ મેળાય. આમીન !

છેવટે, સંગીતની થીયરી સમજાવવાની મારી આ અદના કોશેશ, સંગીત શીખનારાંઓને કાંઈપણ કાયદાકારક ને મદદરૂપ થઈ પડશે, તો હું મારો શ્રમ સફળ થયેલો સમજીશ.

આ ચોપડીમાં મારી કાંઈપણ ભૂલચુક થઈ હોય, તો તે પર મારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે, તો હું તેની ઉપકારી થઈશ, કે જેથી બીજી આવૃત્તિ વખતે તે ભૂલ સુધારવાનું પણ બની શકશે.

લી૦ ખોરશેદ તી. આર. મુલ્લાં.

